

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ПРАВОНАСТОСУВАННЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2023

Автори:

Килимник Інна Ігорівна, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова;

Домбровська Алла Володимирівна, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова;

Бровдій Алла Михайлівна, доцент кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова;

Врублевська-Місюна Катерина Миколаївна, старший викладач кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова;

Бочкова Інга Ігорівна, старший викладач кафедри правового забезпечення господарської діяльності Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

Рецензенти:

Марченко Володимир Володимирович, доктор юридичних наук, професор кафедри державно-правових дисциплін, міжнародного права і права Європейського Союзу юридичного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

Матвєєва Наталія Миколаївна, кандидат економічних наук, завідувач кафедри економіки Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

*Рекомендовано до друку Вченою радою ХНУМГ ім. О. М. Бекетова,
протокол № 11 від 29 червня 2021 року*

Теорія і практика правозастосування : навч. посібник / І. І. Килимник, Т33 А. В. Домбровська, А. М. Бровдій, К. М. Врублевська-Місюна, І. І. Бочкова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2023. – 134 с.

Навчальний посібник містить матеріал із курсу «Теорія і практика правозастосування» та складається із відповідних розділів.

Навчальний посібник призначений для студентів усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання та містить необхідні теоретичні відомості з правознавства, а також може стати підґрунтям для подальших самостійних пошуків у царині правознавчої науки, що буде сприяти підвищенню рівня правової свідомості та правової культури, активної громадянської позиції молодого спеціаліста будь-якого профілю.

УДК 34.01(075.8)

ЗМІСТ

Вступ	5
1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ. СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ ТА ВЗАЄМНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ДЕРЖАВИ	6
1.1 Поняття суспільства і форми його організації.....	6
1.2 Поняття та ознаки держави.....	8
1.3 Класифікація держав за формою правління, за формою державного устрою та політичним режимом	9
1.4 Поняття права та структура системи права. Джерела права.....	15
1.5 Громадянське суспільство та правова держава.....	18
2 ОРГАНИ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ МОНІТОРИНГ ДОТРИМАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ	26
2.1 Теорія поколінь прав людини. Загальна характеристика правового статусу особи.....	26
2.2 Система та загальна характеристика змісту конституційних прав і свобод людини і громадянина.....	32
2.3 Конституційно-визначені можливості з забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина.....	34
2.4 Система органів, що забезпечують реалізацію прав та свобод людини і громадянина.....	39
3 ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ І ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	45
3.1 Поняття цивільного права як основи регулювання громадянських прав людини. Цивільні правовідносини.....	45
3.2 Майнові та особисті немайнові права громадян та їхня реалізація.....	51
3.3 Суб'єкти цивільного права: поняття, види. Правоздатність та дієздатність фізичної особи.....	55
3.4 Об'єкти цивільних прав.....	67
3.5 Поняття зобов'язальних правовідносин, їх ознаки та види. Підстави виникнення зобов'язань.....	69
4 ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	74
4.1 Господарська діяльність як основа реалізації економічних прав людини	74

4.2 Організаційно-правові форми здійснення господарської діяльності	77
4.3 Поняття та види майна суб'єктів господарювання, його правовий режим.....	82
5 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДОВОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ, ЩО РЕГУЛЮЄ СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ	89
5.1 Загальна характеристика трудового права, як галузі, що регулює соціальні права людини.....	89
5.2 Трудовий договір: поняття, види, порядок укладання.....	92
5.3 Підстави припинення трудових правовідносин.....	96
6 ВІТЧИЗНЯНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА.....	101
6.1 Юридична відповідальність як інструмент захисту прав і свобод людини і громадянина.	101
6.2 Види юридичної відповідальності за галузевою належністю.....	104
6.3 Способи захисту прав особи. Самозахист як вид неюрисдикційного способу захисту прав і свобод людини та громадянина.....	107
6.4 Адміністративні способи захисту прав і свобод людини та громадянина. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.	109
6.5 Судовий спосіб захисту. Судова система України.....	116
7 МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА.....	120
7.1 Діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН) у напрямі захисту прав людини	120
7.2 Захист певних груп на рівні ООН.....	123
7.3 Організація та функціонування Європейського суду з прав людини.....	125
7.4 Правовий механізм звернення до Європейського суду з прав людини.....	126
7.5 Комісар з прав людини Ради Європи.....	129
Список використаних джерел.....	132

ВСТУП

Виховання правосвідомого суспільства починається з розуміння необхідності правової освіти молоді незалежно від напряму професійного спрямування кожної особи, оскільки в умовах демократії та парламентаризму участь в управлінні державними справами є правом кожного громадянина. Саме тому важливо, щоб кожний громадянин усвідомлював ступінь своєї відповідальності за майбутнє країни, щоб його дії та рішення були обумовлені розумінням політичної і правової системи України. У цьому контексті вважається обов'язковим ознайомлення студентства вже з перших курсів навчання у закладах вищої освіти з вченням про право, державу, закон. Необхідним вбачається вивчення змісту Конституції України, ознайомлення з системою вищих органів державної влади, надання знань щодо можливостей захисту своїх прав. Для досягнення цієї мети студентам усіх спеціальностей на першому курсі навчання викладається дисципліна «Теорія і практика правозастосування».

Мета викладання навчальної дисципліни «Теорія і практика правозастосування» полягає в ознайомленні студентів із концептуальними засадами побудови національної правової системи та базовими положеннями деяких основних галузей вітчизняного права. Особлива увага акцентується на прикладному значенні правознавства, формуванні вміння правильно визначати правову природу соціальних явищ та обирати обґрунтований правовий алгоритм вирішення окремих колізій, координації власних дій. Зміст навчального посібника «Теорія і практика правозастосування» відповідає змісту навчальної дисципліни, у розділах посібника розкриваються усі теми лекційних та практичних занять, є інформація про використані джерела. Навчальний посібник є корисним навчальним та методичним підґрунтям для вивчення зазначеної дисципліни, а також може слугувати джерелом отримання базових знань про право у випадку самостійного опанування правових наук.

1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ. СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ ТА ВЗАЄМНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ТА ДЕРЖАВИ

1.1 Поняття суспільства і форми його організації

У суспільстві на відміну від світу тварин діють не біологічні, а насамперед соціальні закони. Як говорив Аристотель, людина – істота суспільна. Тому найважливіша риса суспільства полягає в тому, що воно становить систему взаємозв'язків розумних істот. Людина розвивається сама і розвиває свої соціальні, сутнісні якості, стає особистістю та стає людиною у повному розумінні цього слова, тобто соціалізується, саме в суспільстві.

Суспільство – це соціальна система, головним елементом якої є люди, об'єднані різноманітними економічними, сімейними, груповими, етнічними, класовими відносинами й інтересами. Суспільству завжди притаманні властивості, без яких воно просто не може існувати.

По–перше, це наявність у суспільстві певних соціальних інститутів (сімейні, політичні, економічні, освітні й релігійні), які виникають у результаті процесу диференціації суспільства.

По–друге, суспільство не може обійтись без регулюючої сили, що спрямовує його життєдіяльність у загальнокорисне русло. І такою регулюючою силою виступає влада.

У суспільстві існує багато різних форм організації взаємозв'язків між індивідами. Історично першою формою самоорганізації і відповідно першим соціальним інститутом були родові общини. Рід становить групу (спільність) людей, об'єднаних кровним спорідненням, спільною власністю і працею, зрівняльним розподілом. Цей соціальний інститут забезпечував виживання людей, які багато в чому залежали від природних сил і могли існувати тільки на базі колективної господарсько–соціальної єдності. Роди існували тисячоліття, згодом вони поєднувалися в більші соціальні інститути – племена.

Найбільш великою соціальною організацією суспільства є держава. Держава виступає специфічним соціальним інститутом неоднорідного у класовому відношенні суспільства.

Держава – соціальний інститут усього суспільства, що виконує багато функцій, які забезпечують її життєдіяльність, і насамперед – впорядкування і стабілізацію суспільних відносин, її основне призначення полягає в управлінні соціальними справами, у забезпеченні порядку і суспільної безпеки.

Держава, у сучасному розумінні, – це організація суверенної політичної влади, яка в межах правових норм і на території окремої країни здійснює

управління суспільними сферами і забезпечує безпеку нації та гарантії прав і свобод громадян.

Суспільство і держава, їхнє співвідношення – кардинальна для науки проблема. Довгий час наукова думка взагалі не розрізняла суспільство і державу. Лише з настанням буржуазної епохи вчені стали (спочатку тільки термінологічно) розділяти політичну державу і суспільство, громадянське суспільство і державу, розглядати окремі аспекти їхньої взаємодії.

Сучасна наука виходить з того, що суспільство і держава нетотожні, але в той же час їх не можна протиставляти.

Суспільство виникло задовго до держави і тривалий час обходилося без неї. Об'єктивна потреба у виникненні держави з'явилася з ускладненням суспільної організації, загостренням у суспільстві протиріч, через розбіжність інтересів соціальних груп.

Отже, держава виникла як форма організації суспільства внаслідок ускладнення суспільних відносин лише на певній стадії його розвитку. Вона є продуктом розвитку суспільства.

У різні періоди історичного розвитку суспільство мало специфічні форми організації, мало різну економічну, соціально–класову, політичну структуру. Але особливе місце в суспільній системі завжди займала влада. У суспільстві влада має надзвичайно важливе значення: вона надає суспільству керованості, цілісності, організованості, консолідує суспільство і забезпечує порядок як необхідну умову його нормальної життєдіяльності.

Разом із людським суспільством виникає соціальна влада як його невід'ємний і необхідний елемент.

Влада є атрибутом (невід'ємним компонентом) суспільства на всіх етапах його розвитку, оскільки суспільство як складна система (соціальний організм) постійно потребує управління за допомогою влади.

Влада завжди базується на силі. Це її найважливіша ознака, оскільки саме наявність сили визначає положення того чи іншого суб'єкта як володаря.

Влада – це двосторонні відносини, де воля носія влади здійснюється через підлеглість підвладних. У суспільстві влада – це необхідність, бо за її допомогою забезпечується нормальне функціонування всіх соціальних суб'єктів. Владу можна поділити також на політичну і неполітичну.

Політичною є влада, яка здатна виступити засобом вирішення політичних завдань, тобто засобом реалізації, захисту інтересів великих соціальних груп.

Одним з різновидів політичної влади є державна влада.

Держава влада забезпечує організованість і порядок, координуючи дії всіх суб'єктів суспільних відносин. Таким чином, соціальна влада є організована сила, що забезпечує здатність тієї чи іншої особи або соціальної

спільності підкоряти своїй волі інших осіб, використовуючи різні методи, зокрема й примус.

1.2 Поняття та ознаки держави

Держава – це суверенна, політико–територіальна організація влади певної частини населення, у соціально неоднорідному суспільстві, яка має спеціальний апарат управління і примусу, здатний із допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, а також здійснювати керівництво та управління суспільними справами.

До основних ознак держави відносять:

- суверенітет;
- територія;
- населення;
- наявність апарату управління і примусу;
- здатність приймати загальнообов'язкові правила поведінки;
- здатність збирати податки;
- можливість виражати і захищати інтереси певної частини населення;
- державні символи.

Розглянемо детальніше всі перелічені вище ознаки.

Суверенітет – це верховенство, самостійність, повнота, єдність і цілісність влади в державі в межах її території, а також незалежність і рівноправність країни у зовнішніх відносинах.

Територія – територія держави визначена державним кордоном і може поділятися на адміністративно–територіальні або політико–територіальні одиниці. Суверенітет держави, її політична влада розповсюджується на всіх людей, які проживають на її території.

Населення – більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами громадянства. Громадянин держави, на відміну від іноземних громадян або апатридів (осіб без громадянства), які теж можуть проживати на території держави, має найширший правовий статус і найбільш стійкі правові зв'язки з нею. Громадянин має права і повинен виконувати всі обов'язки, передбачені законодавством держави, тоді як інші жителі позбавляються деяких з них (обирати і бути обраним та ін.).

Наявність апарату управління і примусу. Держава має спеціальний апарат, це система законодавчих, виконавчих, судових і контрольно–ревізійних органів. У держави є також відповідні матеріально–технічні засоби для виконання своїх завдань: армія, міліція, виправні установи, підприємства та організації (державної форми власності), служба національної безпеки.

Здатність приймати загальнообов'язкові правила поведінки. Держава встановлює загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки і закріплює їх у нормах права.

Здатність збирати податки. Для фінансового забезпечення своєї діяльності держава встановлює бюджет, систему податків, здійснює у разі необхідності внутрішні і зовнішні позики.

Можливість виражати і захищати інтереси певної частини населення. Держава діє в суспільстві, яке є соціально диференційованим, спирається на ті або інші соціальні сили, на певну соціальну базу. Це можуть бути класи, державна або партійна бюрократія, номенклатура. Держава може бути провідником інтересів одного або декількох класів, більшості або меншості населення. Це завжди відображається на змісті її діяльності, політики, спрямованої на захист певних соціальних інтересів.

1.3 Класифікація держав за формою правління, за формою державного устрою та політичним режимом

Форма держави складається з трьох головних елементів: форми правління, форми державного устрою та форми політичного режиму, що характеризують систему взятих в єдності способів організації державної влади, територіального устрою і методів та способів здійснення влади.

Форма правління – це елемент форми держави, який характеризує способи формування вищих органів державної влади, їхню компетенцію, структуру, принципи взаємовідносин та ступінь участі населення в їхньому формуванні. Традиційно розрізняють дві форми правління – монархію і республіку.

Монархія – це форма державного правління, за якої вища державна влада фактично або формально належить одній особі і зазвичай передається у спадок представникам правлячої династії.

Ознаки монархії:

1. Главою держави є монарх.
2. Влада набувається у спадок і зберігається пожиттєво.
3. Монарх уособлює вищу державну владу за власним правом, а не в порядку делегування від народу.
4. Монарх не є підлеглим будь-яким іншим суб'єктам влади.
5. Монарх не несе конкретної політичної і юридичної відповідальності за результати свого правління.

Монархії, зі свого боку, поділяються на необмежені та обмежені.

Необмежена монархія – це форма правління, за якої влада монарха не обмежується іншими органами. Монарх володіє усією повнотою вищої

державної влади. Її різновидами є деспотична, абсолютна та теократична монархії. Деспотична монархія – це форма правління, за якої влада монарха-деспота спирається на могутній військово-бюрократичний апарат, монарх обожнюється, наділяється особливими надлюдськими якостями. Наприклад, Ассирія, Вавилон, Давній Єгипет. Абсолютна монархія – це форма правління, за якої державна влада концентрується в руках монарха, а представницькі установи відіграють незначну роль. Наприклад, ОАЕ, Оман, Саудівська Аравія. *Теократична монархія* – це форма правління, за якої світська влада монарха поєднується з духовною владою. Наприклад, Ватикан.

Обмежена монархія – це форма правління, за якої влада монарха обмежена повноваженнями інших державних органів. Різновидами обмеженої монархії є *дуалістична, конституційна та парламентська монархії*.

Дуалістична монархія – це форма правління, за якої влада монарха обмежена законодавчими повноваженнями парламенту. У дуалістичних монархіях за монархом залишаються виконавча влада і низка інших повноважень. Такі монархії можна вважати перехідними до конституційних і парламентських монархій.

Конституційна монархія – це форма правління, за якої влада монарха обмежена конституцією. Наприклад, Іспанія, Бельгія, Швеція.

Парламентська монархія – це форма правління, за якої, за відсутності конституції, влада монарха обмежена повноваженнями парламенту. Наприклад, Велика Британія. У таких державах монарх є главою держави і здійснює лише представницькі функції. Усі акти, що видаються від імені монарха, створюються виконавчою владою і попередньо схвалюються міністрами. Головною політичною фігурою є прем'єр-міністр, який обирає парламент і формально затверджує монарха. Республіка – це така форма правління, за якої вищі органи державної влади обирає безпосередньо народ або формують виборні установи на певний строк.

Ознаки республіки:

1. Виборність вищих органів держави безпосередньо або опосередковано народом (представницький характер державної влади).

2. Змінюваність вищих посадових осіб і державних органів у результаті виборів.

3. Строковість повноважень вищих посадових осіб держави і державних органів.

4. Відповідальність вищих посадових осіб держави за неналежне виконання своїх повноважень перед народом або вищим представницьким органом.

5. Верховенство актів, які видаються вищим представницьким органом країни. Республіки бувають парламентські, президентські та змішані (парламентсько-президентські та президентсько-парламентські).

Парламентські республіки – це форма правління, за якої верховна влада належить обраному народом органу – парламенту, котрий, як правило, формує всі інші вищі органи державної влади. Наприклад, ФРН, Італія, Чехія.

Ознаки парламентської республіки:

1. Провідна роль парламенту серед інших органів державної влади. Законодавчий орган у таких державах не тільки займається виданням законів, а й наділений повноваженнями формувати органи виконавчої і судової гілок влади. Парламент обирає президента і формує уряд самостійно.

2. Депутатам парламенту надається право одночасно посідати посади в органах виконавчої влади й управління. Уряд формується переважно з числа депутатів парламенту, які належать до правлячої партії. Таким чином, уряд користується підтримкою парламентської більшості.

3. Уряд підконтрольний і підзвітний парламенту та несе політичну відповідальність перед ним. Уряд функціонує окремо від президента, президент здійснює представницьку функцію, а реальною владою в державі наділений голова уряду (канцлер або прем'єр-міністр).

4. Парламент має право висловити недовіру урядові, що тягне за собою його відставку. Уряд, зі свого боку, може звернутися до президента з проханням розпустити парламент і призначити дострокові вибори.

5. Наявність конституційного суду, який формується за спеціальною ускладненою процедурою різними гілками влади для контролю за дотриманням конституції.

Ознаки президентської республіки:

1. Президент є одночасно главою держави і уряду. Він керує різними сферами суспільного життя за допомогою підпорядкованого йому державного апарату. Тому, в президентських республіках, як правило, відсутня посада прем'єр-міністра.

2. Президента обирає безпосередньо народ або обрані народом виборці, а тому він несе політичну відповідальність безпосередньо перед народом.

3. Президент формує уряд, що і відповідальний перед ним.

4. Наявність інституту відповідальності президента (імпічмент – процедура відсторонення від влади).

5. Члени парламенту не можуть бути членами уряду.

6. Президент не має повноважень щодо розпуску парламенту.

7. Відсутній інститут парламентської відповідальності уряду. Парламент не може відправити уряд у відставку.

8. У президентській республіці існує чітке розмежування між органами законодавчої та виконавчої гілок влади.

Ознаки змішаної республіки:

1. Формування уряду за участю глави держави і парламенту.

2. Відповідальність уряду як перед главою держави так і перед парламентом.

3. Наявність двох центрів виконавчої влади – президента та прем'єр-міністра.

4. Відсутність конституційного визначення статусу президента ні як глави виконавчої влади, ні як глави уряду.

5. Наявність повноваження президента як арбітра між гілками влади та гаранта у певних сферах державної діяльності.

6. Заміщення поста президента шляхом загальних прямих виборів.

У президентсько-парламентських республіках президент наділений більш широкими повноваженнями у формуванні уряду і впливі на нього, ніж парламент. У таких республіках президент хоча і не є офіційним керівником уряду, проте він може надавати йому керівні вказівки, головувати на його засіданнях, скасувати нормативні акти, які видає уряд, відправляти уряд у відставку тощо. Наприклад Франція, Російська Федерація.

У парламентсько-президентських республіках президент також наділений широкими повноваженнями, однак його вплив на формування і роботу уряду обмежено повноваженнями парламенту у цій сфері, наприклад Україна.

Форма державного устрою – це елемент форми держави, який характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її територіального поділу, співвідношення держави як єдиного цілого з її складовими частинами, міру централізації та децентралізації державної влади.

Виділяють дві форми державного устрою: *просту (унітарну) та складну (федеративну, конфедеративну)*. **Унітарна держава** – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами.

Ознаки унітарної держави:

1. Має єдині вищі органи державної влади, яким підпорядковуються або підконтрольні місцеві органи.

2. Не містить відокремлених територіальних утворень, що мають ознаки суверенності.

3. Має єдину для всієї держави систему законодавства.

4. Управління єдиними збройними силами і правоохоронними органами здійснюється центральними органами державної влади.

5. Має єдине громадянство.

6. Одноособове представництво від усієї держави у міжнародних взаємовідносинах на рівні держав.

За ступенем залежності місцевих органів від центральної влади унітарні держави поділяються на централізовані, децентралізовані та змішані.

Централізовані – місцеві органи державної влади очолюють керівники, що призначені із центру і їм підпорядковуються органи місцевого самоврядування. Децентралізовані – місцеві органи влади мають значну самостійність у вирішенні питань місцевого життя. Змішані – присутні ознаки централізації і децентралізації.

У складі унітарних держав можуть бути автономні утворення, які мають внутрішнє самоврядування в межах єдиної держави. Автономні утворення є самостійними тільки у вирішенні питань місцевого значення в межах, визначених конституцією держави. Водночас автономні утворення залишаються адміністративно-територіальними одиницями, які не є суверенними і не мають права самостійно визначати основи своєї організації та принципи відносин з центральною владою, а діють у межах повноважень, наданих їм конституцією і законами держави. Автономії у складі унітарних держав вирішують економічні, адміністративні або національно-культурні питання.

Федеративна держава – це складна союзна держава, що містить державні утворення, які мають деякі риси державного суверенітету, певну юридично визначену політичну самостійність.

Ознаки федеративної держави:

1. Територія федерації складається із територій її суб'єктів, які можуть встановлювати власний адміністративно-територіальний поділ.

2. Існують два рівня органів державної влади й управління – федерації та її суб'єктів.

3. Для федерації характерним є двопалатний парламент, у якому одна з палат представляє інтереси суб'єктів федерації.

4. Законодавство складається із законодавства федерації і законодавства суб'єктів федерації, яке не може суперечити законодавству федерації.

5. Суб'єкти федерації не є суб'єктами міжнародного права, але у міжнародних договірних відносинах у разі надання відповідних повноважень від федерації суб'єктам федерації останні можуть брати участь у міжнародних договірних відносинах самостійно. Федеральна влада водночас має виняткове право контролювати впровадження зовнішньої політики.

6. Можливість дворівневої системи судових та правоохоронних органів.

7. Наявність зовнішніх атрибутів (столиця, прапор, герб, гімн) федерації і суб'єкта федерації.

За способом утворення федерації поділяються на договірні, конституційні та конституційно-договірні. За змістовним критерієм розрізняють територіальні, національні та змішані федерації. За способом здійснення владних повноважень федерації поділяються на централізовані та децентралізовані. За характером владних повноважень між суб'єктами федерації – на симетричні та асиметричні.

Конфедерація – це союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей і здійснення відповідних напрямків державної діяльності при збереженні в інших питаннях повної самостійності.

Конфедеративний устрій відрізняється від федеративного таким:

1. Відсутністю суверенітету, оскільки конфедерація не є у повному обсязі державою, бо її члени зберігають за собою державний суверенітет.
2. Міжнародно-правовим договірним характером цього об'єднання.
3. Відсутністю вищих органів конфедерації, рішення яких є обов'язковими для неї.
4. Відсутністю єдиних конституції, системи законодавства, громадянства.
5. Тимчасовим характером – конфедерація або розпадається після досягнення цілей цього об'єднання, або перетворюється на федерацію.

Державно-правовий режим – це система прийомів, методів і способів здійснення державної влади. Залежно від рівня участі народу в здійсненні державної влади державно-правові режими традиційно поділяються на демократичні й авторитарні.

Демократичний режим – це стан політичного життя суспільства, за якого державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян та їхніх об'єднань у формуванні державної політики, створенні та діяльності державних органів, додержанні прав і свобод людини.

Ознаки демократичного режиму:

1. Народ залучається до формування і здійснення державної влади як безпосередньо (референдум), так і через своїх представників.
2. Держава додержується принципів виборності і змінюваності центральних і місцевих органів державної влади, розвитку місцевого та інших видів самоврядування.
3. Держава сприяє розвитку структур громадянського суспільства і правової держави, організації управління на основі принципу реального здійснення поділу влади.
4. Прийняттям усіх важливих для суспільства рішень в інтересах більшості з урахуванням прав меншості.
5. Державна влада є легітимною – діє в інтересах всього населення і спирається на його довіру.

6. Реальне забезпечення державою прав і свобод людини і громадянина.

Авторитарні режими – це стан політичного життя суспільства, за якого наявне часткове чи повне відсторонення народу від державної влади, обмеження і порушення формально проголошених прав і свобод людини і громадянина.

Усі вони характеризуються:

1. Вузкою соціальною базою державної влади.
2. Надмірною централізацією і концентрацією влади, відсутністю її поділу.
3. Застосуванням не правових засобів здійснення влади.
4. Порушенням прав і свобод людини.
5. Домінуванням в управлінні командних методів.

Тоталітарний режим – це найбільш жорстка форма недемократичного режиму, що характеризується крайніми проявами авторитаризму, а саме:

1. Народ повністю відсторонюється від державної влади, яка формується без фактичної участі народу і не контролюється ним.
2. Держава прагне до глобального панування над усіма сферами суспільного життя, державного контролю в економіці, політиці, культурі, засобах масової інформації, особистому житті тощо.
3. Особистість знецінена, вона виступає як засіб для досягнення державних цілей.
4. Пануванням принципу «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом».
5. Ідеологічною одноманітністю.
6. Відкритим застосуванням державою збройного примусу відносно суспільства

1.4 Поняття права та структура системи права. Джерела права

Нормування суспільних відносин завжди потребує встановлення певної міри можливої поведінки людей. Йдеться передусім про міру їхньої свободи і рівності, оскільки ні перша, ні друга не мають абсолютного характеру. Встановлення цієї міри є необхідним для розмежування різних інтересів. Людина, яка живе в суспільстві, не може бути вільною від суспільства. Вона вимушена і повинна поступатися своїми певними інтересами заради інтересів інших членів суспільства і суспільства загалом. Виникає потреба встановити міру належної поведінки кожного члена суспільства, кожного суб'єкта права. Ця міра відображає згоду суб'єктів права на певне суспільно необхідне обмеження власної свободи заради того, аби їхня свобода поважалась іншими суб'єктами права. Така міра і встановлюється позитивним правом. Право

визначає, що можуть або повинні робити держава, її органи, кожен громадянин; встановлює відповідні дозволи і заборони. Мета права полягає в поєднанні свободи кожного зі свободою всіх. Характер цього поєднання, кількість і ступінь відповідних обмежень залежать від особливостей правового режиму.

Право – це заснована на уявленні про справедливість міра свободи і рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою.

Структура системи права – це її внутрішній устрій. Головними структурними елементами системи права є:

1. Норма права – первинний, найменший структурний елемент права, який є правилом поведінки, визнаним і охоронюваним державою.

2. Інститут права – це уособлена група правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду (приклад інститут права власності в цивільному праві)

3. Підгалузь права – певна сукупність правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі права (наприклад, у цивільному праві – зобов'язальне, спадкове, авторське).

4. Галузь права – уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне, трудове право тощо)

Норма права – це різновид соціальної норми, що закріплює правило правомірної поведінки, неприпустимість відхилення від якої гарантується державною владою.

Ознаки норм права:

– це правила поведінки, які регулюють відносини між людьми та їхніми об'єднаннями. Призначенням правових норм є упорядкування суспільних зв'язків, що є необхідним для колективного існування людей;

– норми права встановлюють правила належної чи дозволеної поведінки. Норма права вказує на те, як мають діяти суб'єкти в конкретній ситуації, а не на те, що вони роблять насправді;

– норми права мають певні засоби забезпечення додержання нормативних вимог.

Оскільки існує можливість порушення кожної норми, то існують засоби, за допомогою яких гарантується втілення належних правил поведінки в реальне життя. Це може бути переконання, осуд, примус тощо. Інакше практично неможливо досягти порядку, заради якого і встановлюється норма права, але ці засоби застосовуються до особи лише тоді, коли вона відхиляється від вимог норм права;

– норми права є суспільно зумовленими правилами поведінки. Норма права сприймається свідомістю людей як справедлива, тобто природна, і може бути ефективним суспільним регулятором;

– норми права є нормами неперсоніфікованими та невичерпними. Норми права мають загальний характер. Це проявляється в неперсоніфікованості і невичерпності норми права. Неперсоніфікованість норми – це відсутність вказівки на конкретного адресата, що дозволяє їй адресуватися не одній конкретній особі, а відразу багатьом. Невичерпність норми права означає можливість її багаторазової реалізації. Тому норма права встановлює правило для нескінченної кількості випадків певного виду і невідомої кількості осіб певної категорії;

– юридична норма є головним елементом права. Право – це набір норм права, які об'єднуються в інститути та галузі права. Тому норми права вважають вихідними, з яких побудована вся система права;

– норма права спрямована на правове регулювання конкретних суспільних відносин. Норма права визначає, що з погляду права може і що повинна робити особа за наявності певних умов, і які наслідки чекають на неї при додержанні або порушенні правила. Тому головне призначення норми права зафіксувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників суспільних відносин, визначити їхній зміст та обсяг;

– норма права закріплює зразок правомірної поведінки особи, або сприяє такому закріпленню. Норма права є правовим критерієм для оцінювання поведінки (діяльності) особи як дозволеної, необхідної або забороненої;

– норма права є обов'язковою, підтримувальною погрозою застосування державного примусу. Обов'язковість виконання норми права забезпечується не лише державним примусом. Держава виконує роль гарантії, що є необхідною на випадок можливого порушення юридичної норми. У правовій державі основним має бути варіант добровільного виконання юридичних норм, що ґрунтується на внутрішньому переконанні особи у справедливості, корисності, доцільності та необхідності цих правил. Проте обов'язковість цих норм підтримується силою державного примусу, який вступає у дію у разі їхнього порушення. Такий засіб забезпечення відрізняє норми права від інших суспільних норм;

– норма права має особливу форму зовнішнього виразу. Юридичні норми в Україні знаходять вираження переважно в законодавчих нормативних актах: нормативно-правових актах, правових звичаях, правових прецедентах. Саме зовнішня форма робить доступним для суб'єктів права зразки правомірної поведінки, що пропонуються нормами.

Джерело права – це спосіб юридичного виразу права, його організація в належну юридичну оболонку.

Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий компетентними суб'єктами нормотворчості, який встановлює, змінює або скасовує норми права.

Ознаки нормативно-правових актів:

- приймається тільки уповноваженими суб'єктами нормотворчості;
- має письмову форму;
- оприлюднюється в офіційних виданнях;
- має визначену структуру, чітко формулює зміст правових норм;
- розробляється і ухвалюється за встановленою законом процедурою;
- відповідно до потреб соціальної практики може бути оперативно змінений або доповнений;
- є обов'язковим до виконання і містить гарантії на випадок його можливого порушення;
- підлягає систематизації.

Нормативно-правові акти існують у вигляді ієрархічної системи. В основі такої системи лежить юридична сила акту.

Юридична сила акту – це властивість нормативних актів, що визначає їхнє співвідношення за змістом з іншими нормативними актами і залежить від компетенції нормотворчого органу та його місця в механізмі держави. *Система нормативно-правових актів:*

1. Конституція держави. Конституція є основним законом країни та має найвищу юридичну силу. Залежно від способу вираження розрізняють писану та неписану конституції. Писана конституція складається з одного або декількох окремих документів і офіційно проголошених основними законами держави. Неписана конституція – це сукупність несистематизованих законів, звичаїв, прецедентів, які фактично закріплюють певний державний лад у країні, але формально не проголошені її основним законом.

2. Закони. Закони – це акти вищої юридичної сили. Закони класифікують за їхнім змістом, формою, юридичною силою і порядком ухвалення.

3. Підзаконні акти. Це акти, прийняті центральними і місцевими органами виконавчої влади. Такі акти засновані на законах, не можуть їм суперечити, основною метою їхнього прийняття є конкретизація змісту законів.

1.5 Громадянське суспільство та правова держава

Правова держава – це організація державної влади, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності особистості і держави.

Ознаки правової держави:

1. Безумовне визнання, законодавче закріплення, реальне здійснення і гарантування державою невід'ємних прав і свобод людини. Цей принцип передбачає визнання кожної людини вищою соціальною цінністю. Завдяки інтегруючій функції права особистості на життя, свободу та гідність всі категорії прав людини перебувають у єдності, вони взаємопов'язані і взаємообумовлені. Ці права створюють своєрідне ядро незмінних і непорушних прав, навколо якого формуються похідні від них категорії прав (політичні, соціально-економічні, культурні тощо). Кожна з категорій прав конкретизує певний аспект змісту цього ядра, сприяє його захисту. Зворотній зв'язок полягає в тому, що саме завдяки визнанню державою непорушності життя, свободи та гідності людини розцінюється як недоторканні і невідчужувані всі інші права й свободи.

Соціальна природа правової держави полягає в законодавчому закріпленні рівних прав і рівних шансів їхньої реалізації представниками різних соціальних верств, а отже – у досягненні соціального плюралізму. Це створює можливість різним соціальним групам рівною мірою брати участь у формуванні органів влади, впливати на політику, а також нести відповідальність за стан справ у суспільстві. Цей вплив здійснюється індивідами і їхніми об'єднаннями за допомогою конституційно-правових інститутів. Постійний контроль з боку громадськості за діяльністю державних органів, доповнений демократичною процедурою формування цих органів, унеможлиблює використання влади в егоїстичних інтересах певних соціальних верств і груп населення.

2. Принцип верховенства (панування) права. Право відносно держави є первинним. Держава не створює право, а лише дає юридично завершені формулювання, у яких закріплюються уявлення про справедливість, що об'єктивно склалися в суспільстві і потребують державного захисту. Отже, за допомогою законів, судових прецедентів тощо держава лише надає праву формальної визначеності. У реальній діяльності держава повинна бути найважливішим засобом проведення в життя права.

Принцип верховенства права вимагає, щоб як мета діяльності держави, так і сама ця діяльність визначалися правовими рішеннями законодавців. Його реалізація забезпечує незалежність державного механізму від зміни правлячих політичних сил, гарантує відносну безперервність правлячих політичних сил, гарантує відносну безперервність розвитку держави в умовах постійних змін, що відбуваються в житті суспільства і навіть стають передумовою таких змін.

За допомогою права відбувається відтворення існуючої соціальної системи, оскільки в ньому конкретизується правова державність. Право утворює ту ланку, завдяки якій досягається узгодження і взаємодія між

правовою і соціальною державністю, між соціальною державою і ринковою економікою.

Панування права в житті суспільства забезпечує створення демократичних державних структур, гарантування верховенства, конституції як найвищого за юридичною силою нормативно-правового акту, а також правових законів, підвищення їхньої якості, здійснення принципу поділу влади і т. ін. Конституція, яка завжди має правовий характер, таким чином визначає межі втручання державної влади у сферу саморегуляції громадянського суспільства, що це втручання набуває субсидіарного (додаткового) характеру і не може зашкодити інститутам і механізмам саморегуляції.

У цілому верховенство права означає, що не тільки громадяни, але й передусім сама держава, її органи та державні службовці повинні діяти лише в межах права. За допомогою права і через правові закони правова держава самообмежує себе. У правовій державі повинні управляти не окремі особи, а правовий закон. У ній не припустиме адміністративне свавілля, а тому доти, доки держава не буде реально обмежена правом, правовим законом, вона не може вважатися правовою. Пов'язаність усіх суб'єктів правовідносин правом протистоїть будь-яким формам свавілля, анархії, правопорушень.

3. Правова держава зароджується і функціонує в умовах громадянського суспільства. Питання щодо громадянського суспільства, як і стосовно правової соціальної держави, було поставлене історією як питання про найбільш розумний і доцільний устрій людського буття. Процес їхнього розвитку хоча і був різношвидкісним, але йшов паралельно і супроводжувався узгодженням між собою означених інститутів. Тому, якщо під громадянським суспільством розуміють сукупність недержавних і неполітичних відносин, які утворюють сферу специфічних інтересів вільних індивідів-власників і їхніх об'єднань, то це, однак, не означає його абсолютної відокремленості від держави. Навпаки, вони завжди були тісно пов'язаними між собою, по-перше, генетично (в європейській історії громадянське суспільство і держава взаємно створювали одне одного), а, по-друге – корегуючи одне одного. Отже, громадянське суспільство розвивається в діалектичній єдності і протиріччі з соціальною правовою державою.

Теоретична конструкція правової держави складається поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави. Особливої переконливості ця теза набуває у разі трансформації ліберальної правової державності в соціальну правову. Цей процес супроводжувався теоретичними пошуками лібералів, християнських демократів і соціал-демократичного руху, що дає підстави констатувати: концепція правової держави в її сучасному вигляді є підсумком зусиль

громадянського суспільства. Вона реалізується тоді, коли досягає «критичної маси», що виявляється здатною перевлаштувати людське буття. Таким чином можна зрозуміти гальмування процесу розбудови України як правової держави, оскільки в нас ще не склалося громадянське суспільство.

Про тісний зв'язок, який існує між громадянським суспільством і соціальною правовою державою, свідчить і той факт, що процес становлення правової держави в 1950-60-х роках супроводжувався зазвичай паралельною розробкою відповідної моделі громадянського суспільства (наприклад, концепції «сформованого суспільства» Л. Ерхарда у ФРН або «великого суспільства» Л. Джонсона у США).

4. Принцип поділу влади. Цей принцип, що його вперше сформулював Ш. Монтеск'є, традиційно вважається обов'язковою ознакою сучасного конституційного ладу. Сучасний підхід до розкриття змісту принципу поділу влади передбачає висвітлення двох аспектів. Це, по-перше, незалежність і самостійність кожної з гілок влади – законодавчої, виконавчої й судової (при цьому необхідно виходити з того, що така незалежність і самостійність мають відносний характер, оскільки, наприклад, парламент, зазвичай, бере участь у формуванні вищого органу виконавчої влади та органів судової влади), а, по-друге, – існування й ефективне функціонування конституційного механізму взаємних стримувань і противаг. Система «стримувань і противаг» була започаткована в США. Вона становить сукупність правових обмежень однієї гілки влади з боку інших гілок. Традиційно до таких обмежень відносять: здійснюване за допомогою принципів права, норм конституції і законів регламентування нормотворчої діяльності, зокрема видання законів винятково парламентом, обмеження підзаконної та делегованої нормотворчості; чітке визначення повноважень вищих органів державної влади, строків їхнього виконання і випадків їхнього припинення; здійснення правосуддя винятково судом, визнання судом неконституційними нормативно-правових актів тощо. Разом із тим система «стримувань і противаг» може набувати специфічних ознак, що обумовлено існуючою в країні формою правління. Наприклад, у системі противаг парламентської республіки важливе місце відведено праву парламенту висловити уряду вотум недовіри, що тягне за собою його відставку, і контрповноваження уряду – можливість розпуску парламенту президентом за поданням прем'єр-міністра і призначення дострокових виборів.

5. Принцип взаємної відповідальності особи і держави. Захищеність інтересів держави та індивіда в правовій державі повинні знаходитися на одному рівні. Це зокрема передбачає відповідальне ставлення держави до людини, її прав і свобод, а також їхню охорону усіма передбаченими законом засобами. Ця вимога впливає з конституційних положень, які визнають

людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Саме права і свободи людини, їхні гарантії повинні визначати зміст і спрямованість діяльності держави, становити основу демократичної державності.

Основними показниками відносин особи і правової держави є правова захищеність людини і громадянина; постійне розширення їхніх прав і свобод; гармонійне поєднання інтересів держави й особи; підвищення соціальної активності особистості, її відповідальності, самодисципліни під час виконання обов'язків. Водночас варто підкреслити, що забезпечення правової захищеності людини і громадянина повинне мати першочерговий і комплексний характер. Його комплексність полягає в тому, що цей принцип лежить в основі всіх взаємозв'язків людини як з державою, її органами, так і з іншими індивідами та їхніми суспільними об'єднаннями в межах правових відносин. Принцип правової захищеності в змістовому плані має специфічні правові ознаки. Це – правова рівність сторін і взаємна відповідальність усіх суб'єктів права; особливий режим правового регулювання; стабільний правовий статус громадянина і система юридичних гарантій його непорушності.

Правові відносини ґрунтуються на основі рівності і взаємної відповідальності сторін. Звісно, держава теоретично має найбільший обсяг прав і обов'язків. Крім цього, у держави є особливі правомочності, яких не може бути в окремого громадянина (наприклад, видавати загальнообов'язкові норми, збирати податки та ін.). Проте в конкретних правовідносинах у них (держави і громадянина) рівні права і відповідні їм обов'язки.

Створення стабільного правового статусу громадянина (системи його прав і обов'язків) і чіткого механізму забезпечення дозволяють людині відчувати своє стабільне становище в суспільстві, а повномасштабна реалізація принципу взаємної відповідальності особи і держави сприяє поступовому відродженню довіри людини до держави.

6. У правовій державі поведінка людини регулюється на основі загальнодозвільного правового режиму. Правовий режим, що регулює поведінку людей, існував і до започаткування правової державності, проте раніше він був іншим за змістом, а саме: людині заборонялося все, крім того, що було прямо дозволено законом. У 1789 році в США вперше був сформульований принципово інший підхід до бачення змісту цього режиму – людині було дозволено все, що прямо не заборонялося законом. У Конституції України (ч.1 ст. 19) цей режим також закріплюється, але його викладено дещо інакше: «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачене законодавством». Безумовно, цей режим передбачає наявність високого рівня

правової свідомості і правової культури особи і суспільства загалом – тільки за цієї обставини забезпечується позитивний ефект від його впровадження в суспільне життя.

7. У правовій державі діє й інший правовий режим, відповідно до якого державним органам і посадовим особам дозволено робити лише те, що для них прямо передбачене законом. Зокрема, держава має право і навіть зобов'язана за порушення законів застосовувати примус до особи, але водночас особа повинна мати реальні юридичні засоби захисту своїх прав.

8. Особливо важливого значення для ефективного функціонування правової держави набуває незалежний і ефективний суд. Забезпечення провідної ролі в суспільному житті справедливого, демократичного суду, як найбільш дієвої гарантії прав людини і громадянина, є переконливим доказом того, що держава набула правового характеру. Це зумовлюється специфікою судових органів: демократизмом їхнього формування, змістом їхніх повноважень, процедурою судочинства. Провідного становища суд може набути тільки за умови здійснення правосуддя тільки судом і відповідно до закону, забезпечення незалежності і кваліфікованості судів, доступності судового захисту для громадян тощо. Під час здійснення судочинства державні органи і їхні посадові особи, з одного боку, і індивід чи їхнє об'єднання – з іншого, повинні розглядатися як рівноправні суб'єкти, що є запорукою уникнення будь-якого свавілля держави. Багато з перелічених умов повинні бути створені і вже реалізуються в результаті здійснюваної в державі реформи судової системи.

9. У правовій державі на високому рівні знаходиться правосвідомість і правова культура як окремого індивіда, посадової особи, так і суспільства в цілому. Це зокрема передбачає наявність достатньо високого рівня правових знань, знання основних принципів права, стійких переконань у необхідності виконання законів тощо. Досягнути такого рівня правосвідомості, який надто необхідний як для правотворчості, так і для реалізації права, дуже важко. Для запровадження системи правового навчання і виховання потрібен тривалий час. Державна програма правового навчання вже створена і зараз удосконалюється державними правничими установами.

У 80–х рр. ХХ ст. ідея створення правової держави актуалізувалася у країнах колишнього соціалістичного табору як реакція на тоталітарний режим, адміністративно-командні методи влади, порушення прав людини. Вітчизняна наука прийняла концепцію «правова держава» у результаті перебудови, проголошеної у 1985 р.

Україна, коли стала самостійною, незалежною державою, визначила орієнтацію свого розвитку на побудову демократичної, соціальної, правової держави.

Суспільство формується раніше держави. На певній стадії воно перебуває в аморфному стані. Держава, набираючи силу, у деякій мірі поглинає його. Із загостренням соціальних протиріч прискорюється розвиток громадянського суспільства і формування його різних, зокрема захисних, структур.

Громадянське суспільство *створюється* в результаті взаємодії трьох принципів: 1) принципу *загальновизнаного права*, що передбачає певний мінімум свобод кожної людини, закріплення законом рівності прав, обов'язків і відповідальності громадян (правова сфера); 2) принципу *приватної власності* (економічна сфера); 3) принципу суспільно визнаної *внутрішньої свободи* людини (сфера особистого, духовного). Громадянське суспільство забезпечує права людини; держава – права громадянина (політичні права). Становлення громадянського суспільства залежить від *ступеня розвитку* економічних і правових відносин, реальності особистих та економічних свобод індивідів, дієвості механізму суспільного контролю за державно-владними структурами.

Отже, громадянське суспільство – це спільність вільних, незалежних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, користуватися економічною свободою та надійним соціальним захистом, іншими правами та свободами, брати активну участь у політичному житті та в інших сферах життєдіяльності людини і громадянина.

Ознаками громадянського суспільства є: а) приватна власність, вільна праця, підприємництво; б) існування вільних політичних партій, громадських організацій, трудових колективів та інших об'єднань громадян на добровільній основі; в) різноманітність виховання, освіти, науки, культури; г) наявність незалежної системи засобів масової інформації; д) вільний розвиток сім'ї як первинної основи співжиття людей; е) переважне регулювання поведінки людини з допомогою етичних норм і здійснення людиною своїх потреб та інтересів у решті сфер приватного та суспільного життя на засадах свободи, незалежності й недоторканності.

Структура громадянського суспільства – це його внутрішня будова, яка складається з таких *систем*: 1) *соціальна* – сукупність об'єктивно сформованих спільнот людей та відносин між ними; 2) *економічна* – сукупність реалізації відносин власності; 3) *політична* – держава, політичні партії, суспільно-політичні рухи, об'єднання та відносини між ними; 4) *духовно-культурна* – відносини з приводу духовно-культурних благ; 5) *інформаційна* – спілкування людей безпосередньо та через засоби масової інформації.

Варто зауважити, що у громадянському суспільстві повинна існувати правова держава, себто така, у якій лише юридичними засобами забезпечуються верховенство права, реальне здійснення, гарантування, охорона, захист і поновлення порушених прав людини і громадянина, взаємна відповідальність держави й особи, контроль і нагляд за створенням і застосуванням юридичних законів.

Таким чином, правова держава – це новий етап у становленні й розвитку державності. Правову державу неможливо проголосити – вона повинна реально скластися як результат реформ економічних, політичних, державних і правових інститутів, реальної зміни характеру відносин між громадянським суспільством, державою та особистістю.

Співвідношення правової держави і громадянського суспільства на сучасному етапі їхнього розвитку характеризуються:

1. У громадянському суспільстві саме суспільство виступає як основа і зміст держави; остання є формою його організації.

2. Громадянське суспільство виникає на тому ступені становлення суспільства, коли його члени (громадяни) і держава розглядаються як вільні та рівноправні партнери.

3. Право формується громадянським суспільством, а правова держава лише формує його в законах, гарантує і захищає від порушень з боку будь-яких суб'єктів.

4. Відносини правової держави і громадянського суспільства здійснюються на основі права, що виступає не як засіб нав'язування державної волі, а як рівний і справедливий масштаб свободи.

5. Суспільство є найбільш загальним поняттям, а право, правова держава і громадянське суспільство – це форми його існування і розвитку. Разом із тим кожне з них: і правова держава, і громадянське суспільство – виступає як відносно незалежне явище.

2 ОРГАНИ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ МОНІТОРИНГ ДОТРИМАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

2.1 Теорія поколінь прав людини

У попередніх темах було розглянуто поняття права. Нагадаємо, що право є, по-перше, регулятором суспільних відносин, тобто тим засобом, за допомогою якого впорядковуються суспільні відносини, і який визначає певну поведінку як правомірну, тобто таку, що дозволяється і схвалюється суспільством, та неправомірну, таку, що забороняється. У результаті такого розуміння особи можуть обирати можливості поведінки для задоволення своїх потреб. По-друге, право – є виразом справедливої міри свободи осіб, тобто тих можливостей, які надаються у конкретному суспільстві особі для задоволення нею своїх потреб. У сучасному демократичному суспільстві ця міра свободи має бути справедливою та рівною для всіх, незалежно від їхнього походження, національності, віросповідання, соціального та матеріального становища, політичних поглядів та інших факторів. Однак до такого розуміння рівності та справедливості суспільство прийшло не одразу.

Історія містить багато прикладів надання різних можливостей в одному суспільстві для осіб, що мають різне матеріальне становище, різне походження, стать, вік тощо. Таке право не було рівним та справедливим і з плином часу все більше філософів почало проголошувати ідеї природного права – ідею про те, що основні права (право на життя, на недоторканість особистості, на свободу і безпеку та інші) надаються кожній людині від народження, через факт того, що вона людина. Ці права не надаються за чиєюсь милістю, є невід’ємними і невідчужуваними, тобто ні сама людина не може відмовитися від цих прав, ні інші особи чи держава не можуть людину їх позбавити. Згодом такі ідеї почали проголошуватись не лише філософами і вченими, але й набули офіційного закріплення в державних актах. Як правило, офіційному визнанню і закріпленню певної групи прав передували спалахи суспільного незадоволення певної верстви населення своїм становищем, що призводило до масових хвилювань, повстань, революцій. Саме через таку історичну закономірність в теорії права для характеристики різних груп права, які визнавались державою офіційно, виникло поняття поколінь прав людини. Отже, залежно від історичної черговості офіційного визнання та закріплення груп прав людини виділяють:

1. Права першого покоління – права, які мали на меті, по-перше, захистити людину від державного свавілля, а по-друге – гарантувати формальну рівність всіх. Це невідчужувані особисті та політичні права, які

набули масового офіційного закріплення у XVII–XVIII столітті, коли країни почали відмовлятися від станового устрою Середньовіччя за часів Буржуазних революцій в Європі та в період формування американської державності. У різних країнах приблизно в один і той же час на державному рівні почали прийматися акти, що відтворили ідею рівності прав усіх осіб і невід’ємності основних особистих і політичних прав: Велика Британія – Петиція про права, 1628 р., Habeas Corpus Act, 1679 р., Білль про права, 1689 р.; Сполучені Штати Америки – Декларація незалежності США, 1776 р.; Конституція США, 1787 р., Білль про права, 1791 р.; Франція – Декларація прав людини та громадянина, 1789 р. та інші.

До прав першого покоління відносять: право на життя, свободу і безпеку особистості, невтручання в особисте життя, право на відкритий розгляд справ незалежним судом, право громадянина на свободу думки, совісті та релігії, на участь у суспільному житті, рівність перед законом і судом.

2. Права другого покоління – соціально-економічні і культурні права, що сформувались у процесі боротьби народів за покращення свого економічного стану та підвищення культурного статусу. Такі вимоги почали виникати й оформлюватись після соціалістичних революцій у зв’язку з глобальною соціальною нерівністю.

Ці права набули позитивного закріплення шляхом доповнення переліку прав у чинних Конституціях різних країн у XX сторіччі, а також і шляхом закріплення їх на міжнародному рівні – у Загальній декларації прав людини 1948 року, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року. Ці права залежать від рівня розвитку та благоустрою відповідної держави, тобто можуть гарантуватися в межах соціального та економічного розвитку такої держави.

До прав другого покоління відносять: право на соціальне забезпечення, на працю та на вільний вибір праці, на відпочинок, на достатній життєвий рівень, право на освіту, на створення сім’ї, на користування культурною спадщиною та інші.

3. Права третього покоління – колективні права, тобто права усього людства та народів або певних уразливих груп (жінок, біженців, дітей, ув’язнених осіб, осіб з обмеженими фізичними можливостями). Закріплення цих прав пов’язано з національно-визвольним рухом країн, що розвиваються, та з загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни. Загальною підставою виокремлення такої групи прав можна визнати ст. 28 Загальної декларації прав людини 1948 р., якою проголошується право кожного на міжнародний та суспільний порядок, у якому усі викладені у Декларації права підлягають реалізації у повному обсязі.

До прав третього покоління відносять: право економічного, політичного, соціального та культурного самовизначення; право брати участь у користуванні «загально людською спадщиною»; право на користування здоровим та чистим навколишнім середовищем; право на мир; право на гуманітарну допомогу тощо.

4. Четверте покоління прав людини – права, що потребують закріплення в останні часи у зв'язку з виникненням нових загроз суспільній та індивідуальній безпеці. Питання виділення четвертого покоління прав є доволі дискусійним, різні вчені відносять до них права щодо різних об'єктів, серед яких: космос, біологічне різноманіття, інформація, релігія тощо. Нормативним закріпленням цих прав є численні міжнародні акти щодо співробітництва держав у різних галузях науки, економіки, суспільного життя (Конвенція про біологічне різноманіття 1992 року, Конвенція про права людини та біомедицину 1997 року; Конвенція про кіберзлочинність 2001 року та інші).

Поняття прав людини не є усталеною конструкцією, воно продовжує розвиватися, як продовжує розвиватися людство, тому, можливо, з плином часу, ця класифікація буде доповнюватись й іншими поколіннями.

Конституція України є достатньо сучасним актом і з погляду часу набуття чинності (1996 рік) і щодо змісту положень, закріплених у ній. Український законодавець перейняв міжнародний досвід в аспекті розуміння прав людини і принципів їхнього закріплення, тому усі права, що набули закріплення у Загальній декларації прав людини та двох пактах до неї, відтворилися і у Конституції України, зокрема у розділі другому, що має назву «Права свободи та обов'язки людини і громадянина».

Для визначення суб'єктів прав і свобод у конституції вживаються спеціальні терміни, формули. Передусім потрібно пояснити визначення “людина” і “громадянин”. Під терміном “людина” розуміється суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури. Визначення “громадянин” завжди пов'язано з державою, у цьому випадку людина належить до населення конкретної держави, яка наділяє її юридичним статусом. Найчастіше конституційні статті про права та свободи починаються словами “кожен”, “усі”, “кожна людина”. Це означає, що у змісті статті враховуються також права і свободи громадян інших держав і осіб без громадянства, які перебувають на території України. Такий підхід відповідає загальноновизнаним нормам міжнародного права.

Окремі права і обов'язки, закріплені в Конституції, стосуються лише громадян України (право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, право голосу на виборах і референдумах, захист

Вітчизни). У цьому випадку Основний Закон використовує термін “громадяни України”.

Другим важливим аспектом для розуміння теорії та практики правозастосування є розкриття сутності та природи основних явищ, що обумовлюють можливість цивілізованого існування суспільства - прав, свобод і обов’язків. Вище вже неодноразово зазначалось, що право в суб’єктивному розумінні – це міра свободи, тобто сукупність усіх можливостей поведінки особи, яка, все ж таке, має межі, і ці межі обумовлені правами інших. Для пояснення сутності цього взаємозв’язку між правами, свободами та обов’язками доречно навести відомий вислів: «Свобода одного закінчується там, де починаються права іншого». При цьому для того, щоб права іншого не порушувались у всіх є обов’язок утримуватись від зазіхань на його права. Отже права особи кореспондують обов’язку інших дотримуватись цих права.

Між поняттями “право” і “свобода” немає чітких розбіжностей. Їх поділ є досить умовний, що визначено самою формою вираження встановлених конституцією правових можливостей для вибору людиною своєї поведінки при реалізації прав і свобод. Коли вибір пов’язаний із використанням конкретних соціальних цінностей, Основний Закон частіше використовує термін “право” (право на працю, право на підприємницьку діяльність, право на відпочинок, право на соціальний захист і т. ін.). Коли йдеться про більш абстрактний рівень володіння і вибору поведінки, у Конституції застосовуються терміни “свобода” або “право на свободу” (свобода пересування, вільного вибору місця проживання, право на свободу думки і слова та ін.).

Таким чином, **конституційне право** людини і громадянина – це закріплені конституцією юридичні можливості суб’єкта конституційно-правових відносин задовольняти конкретні особисті потреби та інтереси, які відповідають рівню розвитку суспільства і держави; це вид та міра можливої поведінки особи.

Свобода людини і громадянина як конституційно-правова категорія – встановлена і гарантована законом спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів та мети, сфера автономії громадянина стосовно держави, вибір певних дій і волевиявлень.

Конституційний обов’язок людини і громадянина – це встановлена конституцією в життєвих інтересах усіх членів суспільства міра належної поведінки. Кожен повинен підкорятися певним правилам, аби при реалізації своїх прав і свобод не спричиняти шкоди іншим суб’єктам правовідносин. Конституція визначає вид і міру належної поведінки та відповідальність у випадку її порушення.

Закріплені у Конституції права, свободи та обов'язки є конституційними, найважливішими, такими, що визначають становище людини у зазначеній країні. Конституція України не передбачає поділ конституційних прав, свобод та обов'язків на більш чи менш важливі, що підтверджує їх рівноцінність. Основним правам і свободам притаманні особливі властивості: по-перше, права і свободи є невідчужуваними та непорушними, що означає неможливість позбавити їх будь-яким актом держави або обмежити, крім випадків, передбачених Конституцією; по-друге, основні права і свободи мають специфічний механізм їх виникнення – для цього достатньо самого факту народження людини. Права, свободи і обов'язки людини і громадянина закріплені в розділі II Конституції України, що свідчить про пріоритет цих норм серед інших конституційних приписів. Цей розділ найбільший за обсягом. Так, зі 161 статті Конституції правовому статусу особи присвячено сорок вісім статей, що становить близько третини її змісту.

Конституційні права, свободи і обов'язки називаються основними, тому що вони визначають місце людини в суспільстві. Їхній зміст має універсальний характер, розвивається і конкретизується в інших галузях права – адміністративному, цивільному, трудовому, земельному, фінансовому та ін. Якщо в Конституції йдеться про людину і громадянина взагалі як про абстрактну особу, то в галузях права виступають конкретні суб'єкти правовідносин – власники, працівники, службовці, фермери, посадові особи, військовослужбовці, покупці та ін. У силу верховенства конституційних норм усі правові акти, нормативно-правові приписи, які закріплюють права, свободи і обов'язки людини та громадянина, повинні їм відповідати і не суперечити положенням Конституції України.

Як вбачається з зазначеного, права, свободи і обов'язки особи є нерозривним і складають правову тріаду, що визначає правовий статус особи. Правовий статус особи є самостійною правовою категорією, яка є визначальною у теорії права, тому зупинимось детальніше на цьому питанні.

Юридичне закріплення фактичного становища особи в суспільстві і державі становить правовий статус особи. Конституційно-правовий статус зумовлює спосіб та особливості користування особи своїми правами і свободами. Правовий статус складається з низки елементів.

Елементи правового статусу особи:

1. Принципи правового статусу особи – базові ідеї, керівні засади, які зумовлюють сутність і спрямування правового регулювання прав, свобод та обов'язків особи та способів їх реалізації. Можна виділити декілька основних: 1) принцип рівності, що проявляється у тому, що всі особи мають однакові права, які передбачені Конституцією для всіх осіб, й це коло прав не може бути

звужено в залежності від раси, кольору шкіри, статі, походження, політичних чи релігійних переконань, тощо; 2) принцип невід'ємності та невідчужуваності основних прав і свобод, який полягає у тому, що обсяг прав і свобод, закріплений у Конституції, не може бути звужений для певної людини інакше, ніж за умови і в спосіб, передбачений Конституцією (наприклад, у кожного є право на працю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується, а отже, ні в яких інших законах не може бути передбачено примусовий виконувати певну роботу. Однак як міра кримінальної чи адміністративної відповідальності за рішенням суду особа може бути змушена виконувати громадські чи виправні роботи в наслідок вчинення злочину чи адміністративного правопорушення.); 3) принцип гарантованості прав і свобод (в Конституції не лише закріплено перелік прав і свобод, а й передбачені гарантії для її реалізації і способи їх захисту – можливість звернення до суду, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, можливість отримання відшкодування, можливість отримання професійної правової допомоги, забезпечення неможливості зворотної дії закону у часі та інше); 4) принцип гуманістичної спрямованості правового статусу (закріплений перелік прав, свобод і обов'язків має на меті забезпечення гідного існування людини в суспільстві); 5) принцип загальнодоступності прав і свобод (кожна людина має реальну можливість скористуватися тим правом, яке закріплене в Конституції); 6) принцип відповідності прав і свобод міжнародним стандартам в галузі прав людини та інші.

2. Громадянство – постійний правовий зв'язок особи і держави, який проявляється у їх взаємних правах і обов'язках. В залежності від характеру такого зв'язку особи можуть визнаватися громадянами (особи, що мають такий зв'язок з конкретною державою, в нашому випадку – з Україною), іноземці – особи, що мають такий зв'язок з будь-якою іншою державою світу, особи без громадянства (апатриди) – особи, яких жодна держава світу не визнає своїми громадянами.

3. Правосуб'єктність – елемент правового статусу особи, що виявляється у здатності особи бути носієм прав та обов'язків, своїми діями набувати нові права та обов'язки та нести відповідальність у випадку порушення чужих прав чи своїх обов'язків. Правосуб'єктність особи охоплює три складові – правоздатність, дієздатність та деліктоздатність.

4. Права та законні інтереси особи.

5. Юридичні обов'язки особи.

6. Конституційні гарантії реалізації прав і свобод – це створені державою умови (економічні, організаційні, політичні, юридичні) для здійснення особою

закріплених за нею прав та обов'язків. Без закріплених гарантій правовий статус особи буде фіктивним, формальним.

7. Юридична відповідальність – регламентована законом необхідність особи відчувувати позбавлення особистого чи майнового характеру в наслідок вчинення нею правопорушень.

Виділяють три види правового статусу особи:

Загальний – базовий статус громадянина держави, закріплений у Конституції цієї держави, є спільним для всіх громадян не залежно від віку, статі, освіти, роду занять, політичних поглядів та інших відмінностей.

Спеціальний – статус особи, як представника певної соціальної групи, наділеної спеціальним законодавством додатковими правами та обов'язками. Спеціальний статус доповнює чи обмежує загальний. Приклади: статус студента, депутата, пенсіонера, рецидивіста, учасника громадської організації, ліквідатора наслідків аварії на ЧАЕС.

Індивідуальний – статус конкретної особи, визначається унікальним поєднанням загального та спеціальних статусів в залежності від віку, роду занять, освіти, професії тощо.

2.2 Система та загальна характеристика змісту конституційних прав і свобод людини і громадянина

Залежно від сфери суспільного життя, у якій реалізуються певні права, конституційно визначені права людини і громадянина можна віднести до таких груп: громадянські (особисті), політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні.

Громадянські (особисті права) – права і свободи, які належать людині від природи, викають від народження, є невідчужуваними і негативними – для реалізації цих прав особами держава повинна утримуватися від вчинення певних дій (не втручатися в особисте життя людей, не позбавляти життя, не обмежувати вільний розвиток особистості і т. ін.). Конституцією України закріплені такі особисті права: ст. 27 КУ (невід'ємне право на життя), ст. 23 КУ (право на вільний розвиток особистості), ст. 28 КУ (право на повагу до гідності кожної людини), ст. 30 (право на недоторканність житла), ст. 31 КУ (право на таємницю листування), ст. 29 КУ (право на свободу та особисту недоторканність), ст. 32 КУ (право на невтручання в особисте і сімейне життя), ст. 33 КУ (свобода пересування та вільний вибір місця проживання), ст. 34 КУ (право на свободу думки і слова), ст. 35 КУ (право на свободу світогляду та віросповідання), ст. 51 КУ (право на шлюб).

Політичні права (передбачають можливості особи брати участь в управлінні державними і суспільними справами): ст. 38 КУ (право громадян на

участь в управлінні державними справами), ст. 36 КУ (право на об'єднання в політичні партії та громадські організації), ст. 38 КУ (право вільно обирати та бути обраним), ст. 38 КУ (право на рівний доступ до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування), ст. 39 КУ (право на мирні масові заходи), ст. 40 КУ (право на петиції).

Економічні права (передбачають можливості особи вільно розпоряджатися основними факторами економічної діяльності – власністю і працею, з метою забезпечення засобів для існування): ст. 41 КУ (право приватної власності), ст. 42 КУ (право на підприємницьку діяльність), ст. 43 КУ (право на працю).

Соціальні права (передбачають можливості забезпечення кожній людині гідні умови життя, соціальну захищеність): ст. 45 КУ (право на відпочинок), ст. 46 (право на соціальний захист), ст. 48 КУ (право на достатній життєвий рівень), ст. 47 КУ (право кожного на житло), ст. 49 КУ (право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування), ст. ст. 51–52 КУ (право на охорону сім'ї, дитинства, материнства та батьківства), ст. 53 КУ (право на освіту).

Культурні права (суб'єктивні права, спрямовані на забезпечення доступу людини до культурних і духовних цінностей свого народу і людства в цілому): ст. 54 КУ (право громадян на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності), ст. 54 КУ (право на участь у культурному житті суспільств, на користування культурною спадщиною).

Екологічні права (суб'єктивні права особи, які забезпечують можливості жити в екологічно-сприятливому навколишньому середовищі): ст. 50 КУ (право на безпечне для життя і здоров'я довкілля), ст. 50 КУ (право на відшкодування шкоди, завданої порушенням права на безпечне довкілля), ст. 50 КУ (право на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, право на поширення інформації про ці об'єкти).

Отже, під час ознайомлення зі змістом Конституції України можна переконатись у її демократичності, сучасності та соціальній спрямованості. Однак для реального забезпечення кожній особі можливості вільно користуватися наданими їй правами не достатньо їх закріпити у нормі права, задекларувати – необхідно передбачити усі умови для реалізації цих норм.

Реалізація норм права (фактичне втілення приписів норми в реальні суспільні відносини) – це реалізація особою тих можливостей, які їй надаються правом.

Механізм реалізації конституційних прав і свобод – це органічна сукупність усіх правових, економічних, організаційних та інших форм, способів та засобів, які забезпечують можливості практичної реалізації прав і свобод кожної людини. Отже, можна виділити три блоки механізму реалізації конституційних прав:

1. Нормативний (складає сукупність усіх конституційних приписів щодо закріплення прав і свобод осіб та щодо способів реалізації та захисту таких прав і свобод).

2. Інституційний (складає систему органів державної влади й органів місцевого самоврядування, на які відповідно до Конституції України покладено обов'язок створення належних умов для реалізації конституційних норм).

3. Результативний (результатом впливу конституційних норм на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування є впорядкованість суспільних відносин і їхня відповідність конституційним приписам).

У наступних питаннях ми глибше розглянемо нормативний та інституційний блоки механізму реалізації конституційних прав).

2.3 Конституційно-визначені можливості з забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина

Для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина Конституція і законодавство України передбачають можливість здійснення громадянами певних дій, а також утворення системи органів держави, призначенням якої є допомога громадянам у реалізації і захисті їхніх прав. Можливості здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод, а також система органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи, утворюють юридичний механізм захисту прав людини.

Виходячи з аналізу положень Конституції України можна сформуванати певний перелік дій, які особі прямо дозволяється вчиняти з метою захисту порушених прав, чи з метою недопущення такого порушення з боку інших фізичних чи юридичних осіб; факт регламентації таких можливостей і є проявом змісту нормативного блоку механізму захисту прав людини.

Відповідно до Конституції України особи мають право:

1. Захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ч. 2 ст. 27 КУ). Таке положення закріплює право самозахисту – тобто право самостійно, без звернення до правоохоронних органів чи інших уповноважених державних органів, а також суду, захищати себе чи інших осіб від дій, які загрожують життю чи здоров'ю. Такі дії можуть вчинятись внаслідок необхідної оборони або крайньої необхідності, визначення

яких міститься у Кримінальному Кодексі України. Необхідною обороною визнаються «дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони» (ч. 1 ст. 36 КК України). Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту (ч. 2 ст. 36 КК України). Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода (ч. 2 ст. 39 КК України).

2. Об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод (ст. 39 КУ). Метою утворення об'єднання громадян є здійснення своїх прав, сприяння у їх реалізації, захист прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. На міжнародному рівні зазначене право визнається дуже важливим та ефективним елементом в системі захисту прав людини:

– Європейський суд з прав людини неодноразово підкреслював, що діяльність асоціацій є також колективною реалізацією свободи вираження поглядів. Об'єднання можуть утворюватися лише на основі спільності законних інтересів, перелік яких у Конституції є невичерпним;

– Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй у 1998 р., визнавши вагому роль груп та асоціацій у сприянні ефективному усуненню всіх порушень прав людини та основоположних свобод, прийняла так звану Декларацію про правозахисників, у якій закріпила право кожної людини на національному та міжнародному рівнях створювати недержавні організації, асоціації або групи, вступати в них та брати участь у їхній діяльності.

Мова йде про будь-які недержавні громадські об'єднання (організації) – так звані інститути громадянського суспільства, незалежно від їхньої організаційно-правової форми. За метою створення вони можуть бути поділені на політичні та неполітичні, прибуткові та неприбуткові. До них, зокрема,

належать політичні партії, громадські організації, релігійні організації, професійні спілки, благодійні організації, кооперативи тощо.

3. Проводити збори, мітинги, походи і демонстрації. Конституція України відповідно до інтересів громадян, з метою розвитку демократичних засад та укріплення державності гарантує громадянам України право на збори, мітинги, вуличні походи і демонстрації, що є однією з форм безпосередньої демократії. Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням окремим громадянам чи їхніх об'єднанням будинків, вулиць, площ, парків та інших місць для проведення таких заходів. Водночас умовами ефективної реалізації цього права є:

- завчасне сповіщення про намір проведення таких заходів органів виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування;
- збори мають проводитись мирно і без зброї;
- на зборах громадяни вправі розглядати та вирішувати проблеми політичного, економічного, соціально-культурного характеру, питання, пов'язані з обговореннями проектів законодавчих актів, програм соціально-культурного розвитку, інших рішень органів державної влади, зокрема місцевих органів публічної влади, питання, пов'язані з виборчим процесом, тощо.

Таке право є однією із конституційних гарантій прав громадян на свободу світогляду і віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання і поширення інформації, у цілому на вільний розвиток своєї особистості.

4. Направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади. Питання практичної реалізації цього права врегульовані Законом України «Про звернення громадян», прийнятим ще 2 жовтня 1996 р. За цим Законом громадянам забезпечується право звертатися не лише до органів державної влади і місцевого самоврядування, а й до об'єднань громадян, установ, організацій незалежно від форм власності, до підприємств, засобів масової інформації, до посадових осіб відповідно до їхніх функціональних обов'язків щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних і особистих прав і законних інтересів чи з питань їхнього порушення.

Звернення адресуються суб'єктам, до повноважень яких віднесено вирішення спірних питань. Звернення мають бути належно оформлені, містити суть проблеми, мають містити зазначення особи, що звертається з усіма реквізитами. У цьому випадку звернення буде прийнято органом, до якого воно подається, і розглянуто. Про результати розгляду звернень

повідомляються заявники. У разі відмови в задоволенні їхніх вимог заявникам роз'яснюється порядок оскарження прийнятого рішення.

5. Захищати в суді свої права і свободи. В Україні діє система судів, яка побудована так, щоб у кожної особи існувала реальна можливість оскаржити будь-які порушення її прав до суду. Мова йде і про територіальний принцип існування судової системи – місцеві суди з розгляду цивільних, кримінальних справ, справ про адміністративні правопорушення функціонують майже у кожному районі (у районах міст із районним поділом, у районах областей) всіх областей України. Важливого значення набуває і матеріальний аспект звернення до суду – за таке звернення особа повинна сплатити судовий збір, вартість якого залежить від суми предмета позову, а також передбачаються категорії справ та осіб, які звільнені від сплати судового збору. У більшості випадків особа запрошується для дачі своїх пояснень до суду, вона має право знайомитись з матеріалами судової справи, робити з них виписки, заявляти клопотання, має право бути присутньою на судовому засіданні особисто або через представника (адвоката, законного представника тощо), має право заявляти судді відводи, якщо володіє певною інформацією, що може поставити під сумнів особисту незацікавленість судді у конкретній справі, а також має низку інших прав, які забезпечують можливість неупередженого, справедливого, кваліфікованого розгляду справи судом.

Важливим аспектом цього права є можливість оскаржити в суді не лише дії інших фізичних осіб, але й рішення органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. За радянського періоду суд не приймав позовів ні стосовно діянь органів влади й місцевого самоврядування, ні стосовно діянь посадових і службових осіб. Нині ж функціонують адміністративні суди, які в порядку адміністративного судочинства розглядають скарги на рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів, наділених владними повноваженнями.

6. Звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. У ст. 101 КУ зазначено, що парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Діяльність Уповноваженого спрямована передусім на системне, постійне і всебічне забезпечення прав і свобод людини, захист законних інтересів людини в її відносинах з органами державної влади й органами місцевого самоврядування. Метою відповідної діяльності Уповноваженого є захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією та законами України, міжнародними договорами України; забезпечення поваги до конституційних прав і свобод людини з боку органів державної влади та органів місцевого

самоврядування, їхніх посадових і службових осіб; запобігання порушенням прав і свобод людини або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини у відповідність до Конституції України, міжнародних стандартів у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва у сфері захисту прав і свобод людини; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Інститут Уповноваженого є відносно новим для України. Він був запроваджений з прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України і почав функціонувати з обранням парламентом 14 квітня 1998 р. першого Уповноваженого. Ним було обрано Н. І. Карпачову, яка надалі переобиралася на цю посаду двічі – у 2003 і 2007 рр. Однією з форм діяльності Уповноваженого є розгляд звернень, які здійснюються ним відповідно до Закону України «Про звернення громадян України». Під час розгляду звернень Уповноважений відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; роз'яснює заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення; направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи; умотивовано відмовляє в розгляді звернення.

Важливою формою діяльності Уповноваженого є його щорічні та спеціальні доповіді, за якими Верховна Рада України приймає відповідні постанови. Щорічна доповідь Уповноваженого «Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні» (іноді ця доповідь має додаткову уточнюючу назву) подається Уповноваженим Верховній Раді України в першому кварталі кожного року. Вона містить положення про дотримання прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади й органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності та їх посадовими і службовими особами, які порушили своїми діями чи бездіяльністю права та свободи громадян, щодо яких Уповноважений вживав необхідних заходів за результатами перевірок, а також висновки і рекомендації, спрямовані на поліпшення забезпечення прав і свобод людини в Україні.

Ще однією формою діяльності Уповноваженого є його участь у підготовці доповідей з прав людини, які подаються Україною до міжнародних організацій відповідно до вимог чинних міжнародних договорів України.

7. Звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ або органів. Сучасне міжнародне право передбачає наявність міжнародних органів та організацій, до яких особи можуть звернутися за захистом своїх прав. Обов'язковою умовою такого звернення є

факт вичерпання усіх національних процедур захисту прав, тобто зазвичай необхідно, щоб особа звернулася до усіх інстанцій судових органів країни зі своєю справою і отримала кінцеве рішення суду вищої інстанції, яке оскарженню не підлягає. У цьому випадку, маючи докази того, що національна процедура вичерпана і маючи аргументацію того, чому особа вважає, що її право порушене, така особа має право звернутися до міжнародних органів та установ. Міжнародне судочинство умовно можна поділити на дві групи: 1) міжнародні судові установи і 2) квазісудові органи і установи з правом контролю за виконанням норм чи врегулювання спорів. До першої групи можна віднести: суди загальної юрисдикції (наприклад, Міжнародний суд юстиції) і суди спеціальної юрисдикції (з морського права, з кримінального і гуманітарного права, з прав людини, міжнародні трибунали, створені у зв'язку з порушенням прав у конкретних країнах – по колишній Югославії, по Руанді, спеціальний суд по Сьєрра-Леоне, по Кампучії, по Лівану тощо). До квазісудових органів і установ з правом контролю за виконанням норм чи врегулюванням спорів, що діють на постійній основі, потрібно віднести комітети і комісії, започатковані відповідними міжнародними актами, покликаними контролювати їхнє виконання (наприклад, Комітет із прав людини ООН – організація, що займається наглядом за виконанням Міжнародного пакту про громадянські і політичні права в країнах-учасницях пакту).

2.4 Система органів, що забезпечують реалізацію прав та свобод людини і громадянина

Інституційний елемент механізму реалізації та захисту прав і свобод людини, як вже зазначалося вище, складає систему органів державної влади і органів місцевого самоврядування, на які відповідно до Конституції України покладено обов'язок створення належних умов для реалізації конституційних норм. Конституція України чітко визначає систему органів та посадових осіб різних рівнів, які повинні захищати права і свободи людини і громадянина, а саме:

Це Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, підсистема судів загальної юрисдикції та спеціалізованих судів, Конституційний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокуратура, адвокатура, правоохоронні органи України.

Розглянемо детально роль і можливості кожного органу щодо забезпечення реалізації і захисту прав осіб.

1. Президент України.

Конституцією України Президент наділений низкою завдань та можливостей, що дозволяють йому здійснювати покладені на нього функції у галузі прав людини:

- є Главою держави;
- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань;
- здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
- є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина;
- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
- приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;
- на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

2. Верховна Рада України.

Верховна Рада України є **єдиним** законодавчим органом влади в Україні, цей статус визначає її важливе становище в механізмі захисту прав людини.

Верховна Рада України здійснює захист прав і свобод через законодавчу діяльність шляхом визначення **виключно** в законах України:

- прав і свобод людини і громадянина;
- гарантій цих прав і свобод;
- основних обов'язків громадян;
- громадянства;
- правосуб'єктності громадян;
- статусу іноземців і осіб без громадянства;
- прав корінних народів і національних меншин;
- основ соціального захисту;
- визначення правового режиму власності;
- правових засад і гарантій підприємництва тощо.

Особливий характер змісту зазначеного полягає в тому, що Верховна Рада України є колективним органом, який функціонує у складі 450 народних депутатів, кожний із яких обирається народом під час виборів (тобто не призначається іншим органом влади чи місцевого самоврядування, а

обирається народом). Верховна Рада України приймає закони у встановленому порядку, тобто кожний акт з моменту законодавчої ініціативи (ініціативи про його прийняття) і до моменту набрання чинності проходить низку стадій, під час якої неодноразово перевіряється його зміст, узгодженість з іншими актами, важливість та необхідність, і кожна з яких закінчується голосуванням депутатів. Саме тому важливим є принцип визначення основних прав, свобод і обов'язків осіб виключно законами, які приймаються парламентом.

3. Система судів.

Основною ефективною формою захисту прав і свобод є судовий захист. Потреба у судовому захисті закономірно впливає з ускладнення характеру і структури економічних відносин, зростанні конфліктності і соціальних протиріч у суспільному житті. Право кожного на справедливий суд є невід'ємним особистим правом, визнаним міжнародним співтовариством і закріпленим в основних міжнародних документах у галузі захисту права людини.

Основною функцією судів є здійснення правосуддя, під час якого встановлюється істина у справі, вирішуються питання щодо поновлення порушеного права, визнання невизнаного права, зупинення порушень. В Україні як демократичній правовій державі діє принцип рівності кожного перед законом і судом, що проявляється серед іншого у можливості особи оскаржити до суду рішення органів державної влади та їхніх посадових осіб.

В Україні діє система судів загальної юрисдикції, що складається з судів першої, апеляційної та касаційної інстанції, що надає можливість оскаржувати рішення суду у випадку наявності, на думку особи, невірного застосування норм матеріального права чи порушення норм процесуального права. Вищим органом судової влади є Верховний Суд України.

Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами; делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються; юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі; судді під час здійснення правосуддя незалежні і підкоряються лише закону.

4. Кабінет Міністрів України.

Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади відповідно до покладених на нього Конституцією завдань:

- вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;
- забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;
- забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності;

- здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;
- розробляє проєкт закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання.

Ефективне здійснення Кабінетом Міністрів України цих повноважень є основою для вжиття ним заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, проведення політики у сфері соціального захисту, фінансової та податкової політики.

5. Конституційний Суд України.

Закон прямо не передбачає здійснення захисту прав людини Конституційним Судом, але це впливає із його завдань: гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави, здійснюючи контроль за відповідністю Основному Закону законів та інших правових актів. Конституційний Суд може визнати їх чи окремі їхні положення неконституційними. Такі акти втрачають чинність, а якщо їх дією було порушено конституційні права та свободи, вони фактично поновлюються.

Конституційний Суд України покликаний виконувати дві основні функції: вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України.

6. Органи прокуратури.

Прокуратура складає єдину систему органів, які з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, загальних інтересів суспільства та держави здійснюють такі функції:

- підтримання державного обвинувачення в суді;
- представництво інтересів громадянина або держави в суді;
- нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;
- нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.

7. Адвокатура.

Адвокатська діяльність – незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту. Разом із тим під захистом у цьому визначенні варто розуміти адвокатську діяльність, що полягає в забезпеченні захисту прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових

заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їхнє застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення.

8. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Діяльність з посилення гарантій захисту прав і свобод людини покладено на інститут Уповноваженого з прав людини, який існує в межах парламентаризму. Зазначена посадова особа заповнює прогалини і компенсує недоліки судових засобів захисту, парламентського та відомчого контролю за адміністративними органами. Отже, це особа, яка не здійснює правосуддя, не приймає закони, не тлумачить Конституцію, проте, маючи повноваження бути присутнім на судових засіданнях, подавати заяви від імені особи, яка до нього звернулась, до будь-яких органів державної влади та місцевого самоврядування, перевіряти будь-які організації та установи з приводу дотримання ними у своїй діяльності прав осіб, та маючи інші повноваження, здатний суттєво допомогти особам скористатися їхніми можливостями під час реалізації та захисту ними конституційних прав і свобод. Правовий статус Уповноваженого ВРУ з прав людини визначений Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, у якому прямо передбачені його права та обов'язки, порядок звернення до нього, порядок розгляду цієї особою заяв громадян, іноземців та осіб без громадянства та інші питання функціонування цього інституту в Україні.

9. Органи місцевого самоврядування та місцеві районні адміністрації.

Органи місцевого самоврядування є органами, що утворюються народом – жителями відповідної адміністративно-територіальної одиниці шляхом голосування, або органами, створеними народом шляхом голосування. До органів місцевого самоврядування належать: сільська, селищна, міська рада, сільський, селищний, міський голова, виконавчі органи відповідних рад, районні та обласні ради. Усі ці органи в межах своїх повноважень діють від імені відповідної територіальної громади, тобто жителів села, селища, міста, і вирішують питання місцевого значення (щодо розпорядження комунальним майном, порядку використання природних ресурсів на відповідній території, освоєння місцевих бюджетів та інших питань місцевого значення, визначених відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Місцеві районні адміністрації – це місцеві органи виконавчої влади, тобто органи, що здійснюють владу держави на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці. Місцеві державні адміністрації

формуються Кабінетом Міністрів України, а Голови місцевих державних адміністрацій призначаються Президентом України.

Ще однією інституційною складовою механізму реалізації конституційних прав осіб є інститути громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це самоорганізована і саморегульована сфера публічно-правових відносин у державі, утворена вільними і рівними індивідами та створеними ними об'єднаннями, діяльність яких спрямовується на задоволення спільних економічних, політичних, культурних та інших потреб, під час якої здійснюється громадський контроль за органами державної влади.

Говорити про наявність громадянського суспільства можна лише при наявності суттєвої частини громадян, які усвідомлюють свою соціальну самоцінність і активними діями демонструють свою небайдужість у політичній сфері. Інститути громадянського суспільства мають суттєвий вплив на функціонування держави, оскільки масові заходи, що організовуються інститутами громадянського суспільства, покликані на донесення до повноважних осіб держави громадської думки та громадських настроїв, змушують державу корегувати свою діяльність для збереження спокою і рівноваги у суспільстві.

До інститутів громадянського суспільства традиційно відносять:

- політичні партії;
- громадські організації;
- недержавні засоби масової інформації;
- професійні та творчі спілки;
- організації роботодавців;
- благодійні і релігійні організації тощо.

Роль інститутів громадянського суспільства відбивається у тих можливостях, якими вони наділені законодавчо, а саме: право здійснювати співробітництво з іноземними неурядовими організаціями, міжнародними урядовими організаціями, звертатися до повноважних органів державної влади та місцевого самоврядування з зауваженнями, пропозиціями, скаргами, отримувати від них публічну інформацію, брати участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів, проводити мирні зібрання, застосовувати засоби масової інформації (див. додатково Закон України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012).

Таким чином, можна стверджувати, що в нашій країні запроваджений та діє узгоджений механізм реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, подібний до тих, що існує у розвинутих демократичних країнах.

3. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1 Поняття цивільного права як основи регулювання громадянських прав людини. Цивільні правовідносини

Як зазначав Б. Кістяківський, «у правовій державі влада повинна бути організована так, щоб вона не придушувала особистість; у ній як окрема особа, так і сукупність осіб – народ, повинні бути не лише об'єктом влади, а й її суб'єктом». Відповідно до Конституції України особа наділяється низкою прав, серед яких особливе місце займають громадянські права. Особливість їхньої реалізації визначається Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, який ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР №2148-VIII від 19.10.1973.

Відповідно до вказаного нормативно-правового акту визначено такі основні громадянські права:

1. Право на життя. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

2. Право на повагу до честі і гідності. Зокрема, нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню.

3. Право на працю. При цьому нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці. Нікого не можуть тримати в рабстві: рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

4. Право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, яка встановлена законом.

5. Право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання. Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання.

6. Право на захист. Кожен має право на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону.

7. Право на визнання правосуб'єктності.

8. Право на невтручання в особисте і сімейне життя, на недоторканність його житла або таємницю його кореспонденції.

9. Право на свободу думки, совісті і релігії.

10. Право на вільне вираження своїх поглядів, право на мирні зібрання, на створення асоціацій і спілок.

11. Право на шлюб і сім'ю.

12. Право на захист.

13. Право на ім'я.

Перелічені у Міжнародному пакті права є немайновими правами та визначаються в теорії як права першого покоління. Особливості здійснення немайнових прав визначаються насамперед Цивільним кодексом України, який регулює цивільні правовідносини, що виникають у процесі реалізації вказаних прав. У зв'язку з цим розглянемо основні положення цивільного права як галузі права, що регулює вказаний комплекс прав.

Цивільне право є галуззю приватного права, що регулює суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації майнових, а також особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб. Їхньою особливістю є те, що вони виникають між юридично рівними громадянами, на основі їх вільного волевиявлення щодо володіння, користування, розпорядження майном, а також щодо здійснення прав, що не пов'язані із майном (прав на повагу до честі і гідності, на ім'я і його використання, на освіту, медичне обслуговування тощо). Як будь-яка галузь права, цивільне право розглядається у двох значеннях: об'єктивному і суб'єктивному.

У суб'єктивному значенні цивільне право – це заснована на нормах природного і позитивного права можливість певної поведінки особи, захист якої гарантований державою. У цьому значенні йому притаманні декілька ознак: 1) воно належить особі, яка є учасником цивільних відносин; 2) може бути засноване на будь-яких джерелах цивільного права (як на положеннях законодавства, так і на договорі сторін, на правових звичаях); 3) є незалежним від підстав виникнення; 4) забезпечується юридичним захистом за допомогою публічно-правових засобів (судом, нотаріусом, органами державної влади).

У об'єктивному значенні, цивільне право – це системна сукупність норм права, спрямованих на регулювання шляхом диспозитивного методу особистих немайнових та майнових відносин, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їхніх учасників, які становлять основний зміст цивільного права.

Розглядаючи цивільне право як основну галузь приватного права, варто зазначити, що воно має розгалужену систему підгалузей і інститутів, які регулюють приватноправові відносини у відповідних сферах.

Будь-яка галузь права відрізняється своїм предметом і методом правового регулювання. Разом із тим, предмет правового регулювання визначає що саме регулює відповідна галузь права, а метод – у який спосіб.

Предметом цивільного права є особисті немайнові та майнові відносини (цивільні) засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні і майновій самостійності їхніх учасників. Необхідно звернути увагу на те, що майнові відносини засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні одного учасника іншому, а також податкові, бюджетні відносини не входять до предмету цивільного права.

Зі вказаної норми можна зробити висновок, що цивільними є особисті немайнові та майнові відносини, які повинні мати таку конститутивну ознаку, як майнова самостійність, вільне волевиявлення та юридична рівність їх учасників.

Метод цивільного права визначається належністю права до системи публічного або приватного права. З огляду на що, цивільне право є галуззю, що входить до системи приватного права, для нього є характерним диспозитивний, децентралізований метод правового регулювання. Це означає, що суб'єкти цивільних правовідносин можуть діяти на власний розсуд, зокрема мають право урегулювати у договорах ті суспільні відносини, які не врегульовані правом, а також врегулювати їх за власною ініціативою враховуючи загальні принципи права. У цій сфері пріоритет надається інтересам приватної особи.

Таким чином, їхня система цивільних прав визначається сукупністю особистих немайнових та майнових прав. Їх реалізація здійснюється в межах цивільних правовідносин.

Цивільні правовідносини – особисті немайнові або майнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, які виникають між автономними і рівноправними суб'єктами, наділеними суб'єктивними правами та обов'язками.

Цивільні правовідносини мають загальні ознаки, які властиві й іншим видам правовідносин, а саме: вони є конкретним суспільним зв'язком, що виникає між його учасниками: учасники мають суб'єктивні права та обов'язки; здійснення суб'єктивних прав та обов'язків забезпечується можливістю застосування державного примусу тощо.

Специфічними ознаками цивільних правовідносин є те, що вони:

- 1) регулюються нормами цивільного права;
- 2) регулюються диспозитивним методом юридичної рівності сторін;
- 3) їхні учасники мають автономію;
- 4) встановлюються по волі їхніх учасників;
- 5) їхні учасники мають суб'єктивні цивільні права та обов'язки;
- 6) вони захищаються спеціальними цивільно-правовими способами захисту, як правило майнового характеру.

Структура цивільних правовідносин визначається такими складовими:

- 1) суб'єкти правовідносин – особи, які беруть участь у них;

2) об'єкти правовідносин – майнові або немайнові блага, відносно до яких суб'єкти вступають у правовідносини;

3) зміст правовідносин – цивільні права та обов'язки їхніх учасників.

Учасниками цивільних правовідносин є фізичні особи та юридичні особи (ч. 1 ст. 2 ЦК України). Їхніми суб'єктами можуть бути і суб'єкти, які відносяться до учасників публічних правовідносин (чужі для приватноправових) – держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ч. 2 ст. 2 ЦК України).

До категорії фізичних осіб включають: громадян України, іноземців, осіб без громадянства, що залежить від наявності або відсутності правового зв'язку суб'єкта з відповідною державою. Усі перелічені види суб'єктів за загальним правилом мають однакові права і обов'язки. Проте у визначених законом випадках іноземці та особи без громадянства не можуть вступати у правовідносини (наприклад, іноземці не можуть бути власниками земель сільськогосподарського призначення).

Юридичними особами є організації, створені і зареєстровані у встановленому законом порядку. Це так звані штучні суб'єкти цивільного права, оскільки вони створюються шляхом об'єднання осіб та/або майна. Вони є самостійними учасниками цивільних правовідносин, оскільки здатні від свого імені набувати прав і обов'язків, мають відокремлене майно, можуть бути позивачами і відповідачами у суді.

Так звані чужі суб'єкти можуть вступати у цивільні правовідносини через свої уповноважені органи, наприклад управління комунального майна, виконавчі комітети місцевих рад, державні міністерства тощо (рис. 3.1).

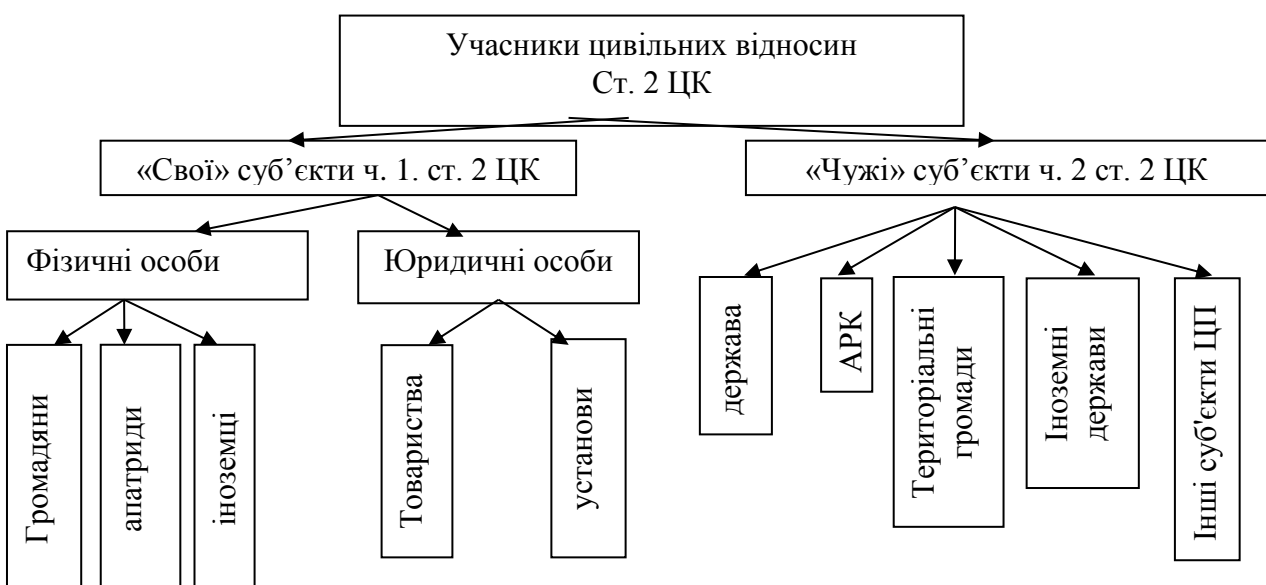

Рисунок 3.1 – Види суб'єктів цивільних правовідносин

Об'єкти – матеріальні та нематеріальні блага з приводу чого виникають і існують цивільні відносини. Невичерпний перелік цивільних прав визначений у ст. 177 ЦК України, відповідно до якої об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права – вказані є майновими об'єктами цивільних правовідносин; результати робіт – побудований будинок, відремонтована річ, пошитий піджак тощо, у випадку виникнення правовідносин щодо виконання тих чи інших робіт; послуги – тобто результати діяльності, що пов'язані із самою діяльністю і невіддільні від неї. Результатом послуги є нематеріальний об'єкт, наприклад послуга перевезення, надання освітніх, юридичних послуг тощо. Крім цього, статтею 177 ЦК України передбачено також, що об'єктами цивільних правовідносин є результати інтелектуальної, творчої діяльності (твори науки, літератури, мистецтва, винаходи тощо), інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага, наприклад особисті немайнові – честь, гідність, недоторканність, ділова репутація тощо.

Зміст правовідносин розглядається як фактичний та юридичний зміст. Фактичний зміст цивільних відносин складає поведінка (взаємодія) їхніх учасників. Юридичний зміст цивільних відносин – це сукупність суб'єктивних цивільних прав і цивільних обов'язків їхніх учасників. Розгляд юридичного змісту є найважливішим.

Суб'єктивне цивільне право – це юридично забезпечені вид і міра можливої поведінки уповноваженого суб'єкта. Зміст суб'єктивного права становлять 1) право на власні дії; 2) право на чужі дії (право вимоги).

Хоча особа здійснює свої права на власний розсуд: вільно розпоряджається своїм майном, правами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, вона повинна їх реалізовувати в певних межах, встановлених актами цивільного законодавства або законом. Особи, які вступають у правовідносини, повинні утримуватися від дій, які б порушували права і обов'язки інших.

Суб'єктивний цивільний обов'язок – це юридично обумовлені вид і міра належної поведінки суб'єкта. Зміст цивільного обов'язку складають: 1) в абсолютних відносинах – пасивна поведінка; 2) у відносних відносинах – активна поведінка.

Активний характер мають дії, які передбачають виконання певної роботи, надання послуги. Такий обов'язок полягає у вимозі, спрямованій до зобов'язаного суб'єкта здійснити ту або іншу дію, за невиконання якої суб'єкт понесе відповідальність, встановлену законом або договором. Пасивний характер обов'язку полягає в тому, що суб'єкт повинен дотримуватися заборони у здійсненні певних дій, недотримання якої тягне накладення на суб'єкта стягнень. Разом із тим, заборони можуть бути прямими – прямо

встановленими в актах цивільного законодавства або договорі, або ж такими, які маються на увазі – що впливає із самої суті відносин, наприклад з права власності виникає обов'язок усіх інших осіб не порушувати права власника.

Види цивільних правовідносин:

За суб'єктним складом розрізняють:

1. Абсолютні – правовідносини, які характеризуються наявністю права в однієї конкретно визначеної особи, яким протистоїть обов'язок невизначеного кола зобов'язальних осіб (наприклад правовідносини власності). При абсолютних правовідносинах уповноважений суб'єкт завжди конкретно визначений, інші суб'єкти – зобов'язані – не визначений, ними можуть бути будь-які суб'єкти, які так чи інакше взаємодіють із уповноваженим (наприклад власником майна).

2. Відносні – ті, які встановлюються між конкретно визначеними суб'єктами. Зазвичай такими є договірні відносини. Невизначеність сторін у відносних правовідносинах унеможливорює виникнення і виконання обов'язків за зобов'язаннями.

За об'єктом:

1. Особисті немайнові відносини – пов'язані з охороною індивідуальності людини і з нематеріальними благами, які належать громадянину з народження і є невідчужуваними від нього (честь, гідність, ділова репутація тощо).

2. Майнові правовідносини – спрямовані переважно на задоволення матеріальних інтересів сторін. Більшість цивільних правовідносин є майновими (відносини власності, договірні, із відшкодування заподіяної шкоди тощо).

Залежно від підстав виникнення:

1. Регулятивні – виникають при позитивному непорушному нормальному розвитку взаємодії учасників відносин.

2. Охоронні – виникають у наслідок здійснення одним із суб'єктів правопорушення. Їхня сутність полягає охороні прав потерпілої особи.

Підставами виникнення цивільних правовідносин є юридичний факт, тобто ті життєві обставини, з якими пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин. Важливим є те, що відповідні життєві обставини повинні безпосередньо стати в основі виникнення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків осіб, що вступають у правовідносини, тобто стати безпосередньою їхньою основою.

Відповідно до ч. 2 ст. 11 чинного ЦК України, підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є:

1) договори та інші правочини;

- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

Найбільш важливою є класифікація правовідносин на майнові та особисті немайнові, оскільки в межах особистих немайнових правовідносин реалізуються громадянські права особи (рис. 3.2).

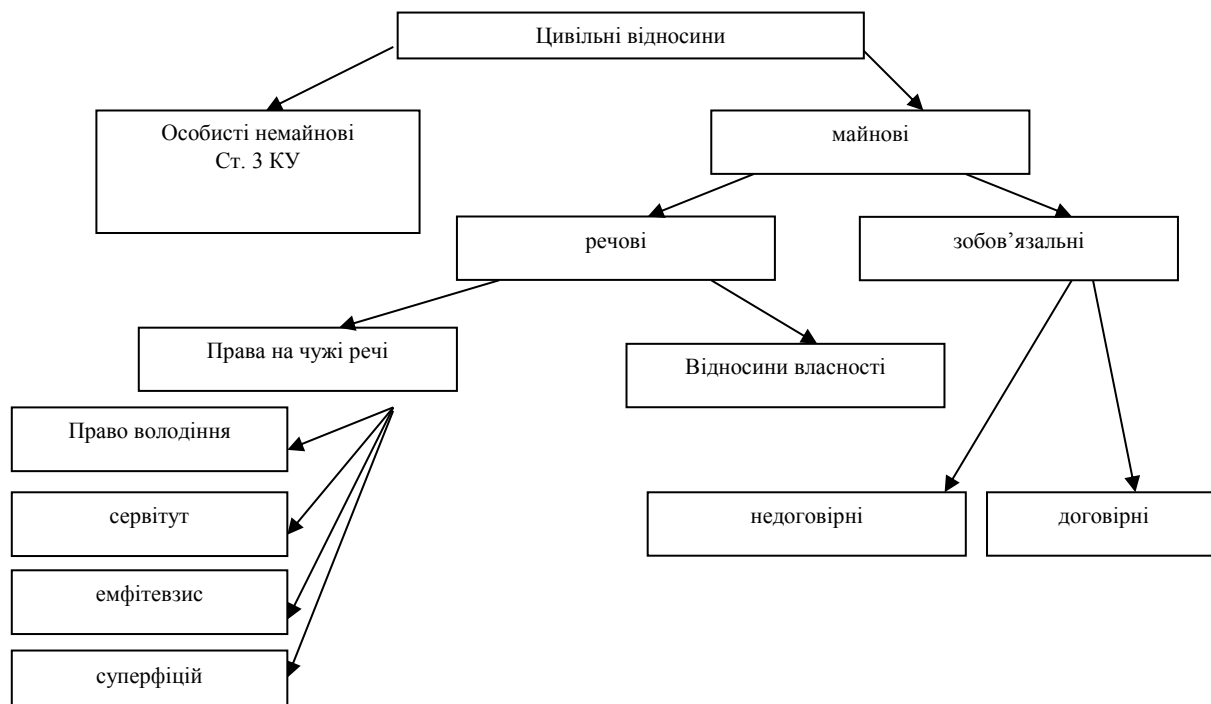

Рисунок 3.2 – Види цивільних правовідносин

Особисті немайнові відносини регулюються Книгою 2 Цивільного кодексу України. детальніша вони будуть розглянуті у наступному розділі. Майнові відносини в свою чергу є найбільш розповсюдженими видами відносин, що виникають в межах цивільного обороту. Зокрема, такі відносини виникають як на підставі зобов'язання (як договірною так і позадоговірною), а також на підставі прав на речі (право власності або права на чужі речі).

3.2 Майнові та особисті немайнові права громадян та їхня реалізація

Зміст особистого немайнового права, відповідно до ст. 271 ЦК України, становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя. Особисті немайнові права поділяються на: 1) особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи; 2) особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи.

До перших належать: 1) право на життя, яке полягає у тому, що фізична особа має невід'ємне право на життя, вона не може бути позбавлена життя; 2) право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; 3) право на охорону здоров'я, яка забезпечується системною діяльністю державних та інших організацій, передбачених Конституцією України та законами; 4) право на медичну допомогу, яке передбачає право на звернення до медичного закладу за допомогою, право обрання лікаря та методу лікування за його рекомендацією, а також відмову від лікування, окрім невідкладних випадків, за наявності реальної загрози життю людини; 5) право на достовірну інформацію про стан свого здоров'я, можливість ознайомлення з відповідними медичними документами, що стосуються її здоров'я; 6) право на таємницю про стан свого здоров'я, що полягає у таємниці щодо факту звернення за медичною допомогою, діагноз, а також про відомості, одержані при її медичному обстеженні, забороні вимагати та подавати за місцем роботи або навчання інформацію про діагноз та методи лікування фізичної особи тощо; 7) право фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні на допуск до неї інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника нотаріуса, адвоката; 8) право на свободу, що полягає у забороні фізичного чи психічного тиску на фізичну особу, втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів, вчинення інших дій, що порушують право на свободу; 9) право на особисту недоторканність, відповідно до якого особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню; 10) право на донорство, як право дієздатної повнолітньої особи бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин; 11) право на сім'ю, яке має особа не залежно від віку і стану здоров'я; 12) право на опіку та піклування; 13) право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на достовірну інформацію про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її збирання та поширення. Крім цього, Цивільний кодекс визначає, що незаконною є діяльність, що призводить до нищення, псування, забруднення довкілля.

До другої групи належать: 1) право на ім'я, що полягає не тільки у праві особи мати власне ім'я, але і забезпечує право особи, у випадку перекручування її імені, на виправлення його; 2) право на заміну імені, а також прізвища, яке має фізична особа, яка досягла шістнадцяти років. Фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право змінити своє прізвище та (або) власне ім'я за згодою батьків або одного з них у випадках, визначених Цивільним кодексом або іншими законами; 3) право на використання свого імені у всіх сферах діяльності, зокрема Цивільним кодексом України встановлені особливості

використання імені фізичної особи у літературних та інших творах, з метою висвітлення її трудової діяльності у відповідній організації, під час її затримання або обвинувачення у вчиненні кримінального чи адміністративного правопорушення тощо; 4) право на повагу до гідності і честі, які визначені законодавством як недоторканні; 5) повага до людини, яка померла, що полягає у шанобливому ставленні до її тіла, та місця поховання; 6) право на недоторканність ділової репутації; 6) право на індивідуальність, тобто на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства; 7) право на особисте життя та його таємницю; 8) право на інформацію, що полягає у вільному збиранні, зберіганні, використанні і поширенні достовірної інформації, не забороненої законами; 9) право на особисті папери (документи, фотографії, щоденники, інші записи, особисті архівні матеріали тощо), на їх розпорядження та ознайомлення з тими паперами, які передані до фонду бібліотек та архівів; 10) право на таємницю кореспонденції – листування, телеграм, телефонограм телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції, які є власністю особи; 11) право на захист інтересів фізичної особи при проведенні фото-, кіно-, теле- та відео зйомок, а також охорону інтересів фізичної особи, яка зображена на фотографіях та в інших художніх творах; 12) на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; 13) право на вільний вибір місця проживання та недоторканність житла, що полягає у можливості проникнення до нього, проведення в ньому огляду чи обшуку лише за вмотивованим рішенням суду; 14) право на вибір роду занять; 15) право на свободу пересування (залежно від обсягу дієздатності, а також законних дозволів і обмежень); 16) право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; 17) право на мирні зібрання, обмеження яких може встановлюватись судом відповідно до закону.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Особистим немайновим відносинам притаманні такі ознаки: 1) вони є особистісними, тобто мають тісний зв'язок з їхніми учасниками; 2) вони є немайновими, (не мають економічного змісту – авт.), тобто їхній зміст не можна визначити в грошовому чи іншому майновому еквіваленті; 3) вони

виникають та існують між юридично рівними учасниками; 4) вони забезпечують задоволення переважно внутрішніх (духовних) потреб та інтересів; 5) вони є складовою змісту цивільної правоздатності фізичних та юридичних осіб.

Майновим відносинам притаманні такі ознаки: 1) вони є економічними, тобто носять грошово-товарний характер; 2) вони виникають та існують між учасниками, які наділені майновою самостійністю та юридичною рівністю; 3) вони забезпечують задоволення переважно матеріальних потреб та інтересів.

У теорії цивільного права майнові правовідносини поділяють на: речові та зобов'язальні. **Речовими** відносинами є відносини у яких управомочена особа має права безпосередньо щодо речі. Такими правами є:

1) право власності (включає право володіння, право користування та право розпорядження майном);

2) права на чужі речі – а) *право володіння* – фактичне утримання речі у себе, яке виникає на підставі договору з власником або особою, якій майно було передане власником, а також на інших підставах, встановлених законом; б) *сервітут* – право користування чужим майном, зокрема земельною ділянкою, іншими природними ресурсами або нерухомим майном для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені іншим способом, який полягає у праві проїзду через чужу земельну ділянку, прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку і трубопроводів, забезпечення водопостачання, меліорації тощо. Сервітути можуть встановлюватись також щодо будівлі, споруди та іншого нерухомого майна; *емфітевзис* – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, яке встановлюється договором між власником земельної ділянки і особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, строк якого не може перевищувати 50 років; суперфіцій – право користування чужою земельною ділянкою для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель, яке виникає на підставі договору або заповіту, на невизначений або конкретно визначений строк.

Зобов'язальними є правовідносини, у яких об'єктом є дії конкретної особи, яка є боржником у зобов'язанні. Такі правовідносини можуть виникати на підставі договору (договірні) або закону (не договірні). Підставою виникнення договірної зобов'язання є належним чином укладений цивільний договір – угода двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків між конкретними суб'єктами, встановлена на основі вільного волевиявлення учасників таких відносин. Підставами виникнення не договірних зобов'язань є: 1) публічна обіцянка

винагороди без оголошення конкурсу (ст. 1144-1149 ЦК України); 2) публічна обіцянка винагороди за результатами конкурсу (ст. 1150-1157 ЦК України); 3) вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення (глава 79 ЦК України); 4) рятування життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи (глава 80 ЦК України); 5) створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (глава 81 ЦК України); 6) відшкодування шкоди (деліктні зобов'язання) (глава 82 ЦК України): а) відшкодування шкоди завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю; б) відшкодування шкоди внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг); 7) набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (глава 83 ЦК України).

3.3 Суб'єкти цивільного права: поняття, види. Правоздатність та дієздатність фізичної особи

Основними суб'єктами цивільного права є: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи.

Фізична особа – це людина як учасник цивільних відносин. Поняття фізична особа включає наступні категорії суб'єктів:

1. Громадянин України – це особа яка набула громадянства України в порядку, передбаченому законодавством України та міжнародними договорами України (ст. 1 Закону України «Про громадянство»).

2. Іноземець – це особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав (має правовий зв'язок з іншою державою).

3. Особа без громадянства (апатрид) – це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Індивідуалізація фізичної особи, що є важливою для вступу її у правовідносини, відбувається за допомогою імені, яке особі надається після народження. Відповідно до ст. 28 чинного ЦК України, фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить. Крім цього, чинне законодавство передбачає можливість використання фізичною особою псевдоніму (вигаданого імені) або діяти без зазначення імені в окремих випадках, передбачених законом. Вказане положення кореспондує з поняттям особистого немайнового права – права на ім'я, передбаченого ст. 294 ЦК України.

Крім цього, засобом індивідуалізації фізичної особи є місце її проживання.

Місцем проживання фізичної особи є житловий будинок квартира інше приміщення, придатне для проживання (гуртожиток, готель) в населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово. Вільний вибір місця проживання, передбаченого в ч. 2 ст. 310 ЦК України, особа має право здійснювати з досягненням нею віку чотирнадцяти років.

У ч. 6 ст. 29 ЦК України зазначено, що фізична особа може мати кілька місць проживання. В цьому випадку виникає потреба встановлення того місця, де вона проживає переважно. Термін «переважно» у цьому контексті означає, що фізична особа перебуває у цьому місці таку кількість часу, яка дозволяє вказаній особі вчинити значну кількість юридично значущих дій.

Соціально-правова можливість особи бути учасником цивільних відносин визначається категорією правосуб'єктності фізичної особи. Вказана категорія містить такі складові: 1) правоздатність; 2) дієздатність; 3) деліктоздатність.

Цивільна правоздатність фізичної особи (ст. 25 ЦК України) – здатність особи мати цивільні права та обов'язки. Вона визнається за кожною особою без виключення, виникає з народженням і припиняється зі смертю особи. У випадках, встановлених законом, можуть охоронятися інтереси зачатої, але не народженої дитини, зокрема, відповідно до ст. 122 ЦК України, спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути особи, які були зачаті за життя спадкодавця та народжені живими після відкриття спадщини.

У випадках, встановлених законом, здатність мати окремі цивільні права та обов'язки пов'язуються з досягненням фізичної особи певного віку. Варто звернути увагу, що правоздатність не залежить від фізичного чи психічного стану людини, від того, чи здатна вона її здійснювати. І новонароджений, і душевнохворий мають цивільну правоздатність у такій самій мірі, як і доросла здорова людина, оскільки вони можуть стати суб'єктами права власності, спадкування, користування житловим приміщенням тощо. Будь-яка фізична особа має особисті немайнові права, здатна мати майнові та інші цивільні права не визначені Цивільним кодексом України, Конституцією України, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства.

Зміст правоздатності фізичних осіб складає в сукупності систему їхніх соціальних, економічних, культурних та інших прав, визначених і гарантованих Конституцією України, Цивільним кодексом України, іншими законодавчими актами. З ратифікацією міжнародних договорів: Європейської конвенції «Про захист прав людини і основоположних свобод» від 4 листопада 1950 року, Міжнародного пакту про цивільні і політичні права від 16 грудня 1966 року, Загальної декларації прав людини держави учасниці прийняли на себе зобов'язання забезпечувати рівність правоздатності всім особам, що

знаходяться на їхній території, визнавати правосуб'єктність громадян, не зазіхати на недоторканність житла тощо.

Цивільну правоздатність фізичної особи необхідно відрізнити від суб'єктивного цивільного права, як міри поведінки у правовідносинах. Як слушно зазначав С. Братусь, правоздатність як самостійна категорія має значення і цінність лише як вираження абстрактної, тобто загальної можливості бути носієм прав і обов'язків. Співвідношення цивільної правоздатності та суб'єктивного цивільного права визначається за допомогою таких критеріїв:

1) цивільна правоздатність – це абстрактна можливість правоволодіння, а суб'єктивне цивільне право – це реальне особисте майнове чи немайнове право, що належить конкретній особі;

2) цивільна правоздатність передує суб'єктивному цивільному праву;

3) набуття особою суб'єктивного цивільного права є реалізацією її цивільної правоздатності.

Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати і нести відповідальність у разі їхнього невиконання.

Залежно від обсягу розрізняють п'ять видів цивільної дієздатності:

1. Часткова дієздатність, яку мають особи віком до 14 років. Такі особи, відповідно до ст. 31 ЦК України визначаються як малолітні особи, і вони мають право:

а) самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, які визначаються такими критеріями:

- задовольняє побутові потреби особи;
- відповідає фізичному, духовному чи соціальному розвитку особи;
- стосується предмета, який має невисоку вартість;
- характеризується одночасним укладенням і виконанням;

б) здійснювати особисті немайнові права автора на результати інтелектуальної і творчої діяльності, що охороняються законом.

Усі інші правочини та юридичні дії від імені малолітньої особи та в їх інтересах здійснюють їхні батьки, усиновлювачі або опікуни. Малолітні особи є не деліктоздатними (тобто не несуть відповідальності за завдану ними шкоду). Шкода, заподіяна цими особами, відшкодовується їхніми батьками, усиновлювачами, опікунами або установою, під наглядом якої вони перебували, якщо останні не доведуть, що шкоду було завдано не з їх вини. Відповідно до ст. 1178 ЦК України, шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами)

або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи – якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою. Крім цього, обов'язок осіб відшкодувати шкоду, завдану малолітньою особою, не припиняється у разі досягнення нею повноліття. Після досягнення повноліття особа може бути зобов'язана судом частково або в повному обсязі відшкодувати шкоду, завдану нею у віці до чотирнадцяти років життя або здоров'ю потерпілого, якщо вона має достатні для цього кошти, а вказані особи є неплатоспроможними або померли.

2. Неповна цивільна дієздатність, яку відповідно до ст. 32 ЦК України мають особи від 14-ти років до 18-ти років – неповнолітні особи.

Неповнолітні особи мають право:

- вчиняти дрібні побутові правочини;
- самостійно розпоряджатись своїм заробітком, стипендіями, або іншими доходами. За наявності достатніх підстав відповідно ч. 2 ст. 238 Цивільного процесуального кодексу України суд за заявою батьків, усиновлювачів або органів опіки та піклування може обмежити право неповнолітнього або позбавити цього права самостійно розпоряджатися своїми доходами у випадку наявності обставин що свідчать про негативні матеріальні, психічні чи інші наслідки для неповнолітнього здійснення ним цього права. Порядок обмеження (позбавлення) права самостійно розпоряджатися доходами встановлені статтями 236–246 ЦПК;

- самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності що охороняються законом. Такими правами є: право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом;

- бути учасником (засновником) юридичних осіб якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;

- самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку) (ст. ст. 1058, 1066 ЦК України);

- розпоряджатися коштами внесеними іншими особами в банківську установу на її ім'я тільки за згодою законних представників (ст. 1063 ЦК України).

Інші правочини та юридичні дії неповнолітніх осіб здійснюються тільки за згодою законних представників, при цьому наявність згоди на момент вчинення правочинну припускається. На вчинення неповнолітнім правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна згода законних представників має бути дана письмово і нотаріально посвідчена. На вчинення таких правочинів також необхідний дозвіл органу опіки та піклування.

Неповнолітня особа є деліктоздатною. Вона особисто несе відповідальність за порушення договорів ст. 33 ЦК та завданої шкоди ст. 1179 ЦК, однак у разі відсутності у неповнолітнього майна потрібного для відшкодування шкоди ця шкода відшкодовується її законними представниками додатково (субсидіарно) або в повному обсязі, якщо вони не доведуть що шкоди було завдано не з їх вини.

3. Повна цивільна дієздатність фізичної особи, яка відповідно до ст. 34 ЦК України, настає з 18 років. Крім цього, передбачена можливість отримання повної цивільної дієздатності у разі настання таких випадків:

1) Ч. 2 ст. 34 ЦК України реєстрації шлюбу до досягнення повноліття (виникнення повної цивільної дієздатності);

2) Ст. 35 ЦК України емансипації – надання повної цивільної дієздатності неповнолітній особі, підставами якої є:

а) особа досягла 16 років і працює за трудовим договором;

б) неповнолітня особа записана матір'ю (батьком) дитини;

в) особа досягла 16 років і бажає займатись підприємницькою діяльністю.

За наявності першої або другої підстави повна цивільна дієздатність може надаватись:

а) за рішенням органу опіки і піклування у разі наявності письмової згоди про надання повної цивільної дієздатності батьків усиновлювачів піклувальників;

б) за рішенням суду у разі відсутності такої згоди (ст. 24–2245 ЦПК).

За наявності третьої підстави емансипації повна цивільна дієздатність надається:

а) за наявності письмової згоди батьків усиновлювачів піклувальників або органу опіки та піклування на реєстрацію неповнолітньої особи як суб'єкта підприємницької діяльності;

б) автоматичне набуття повної цивільної дієздатності з моменту реєстрації неповнолітнього як суб'єкта підприємницької діяльності.

4. Обмежена цивільна дієздатність, що надається за таких підстав:

1) фізична особа страждає на психічний розлад здоров'я, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

2) фізична особа зловживає алкогольними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, і цим ставить себе і свою сім'ю а також інших осіб яких вона за законом зобов'язана утримувати у скрутне матеріальне становище.

Цивільна дієздатність може бути обмежена тільки у судовому порядку, що врегульоване ст. ст. 236 – 241 ЦПК України. Відповідно до ч. 1 ст. 257 ЦПК України, заява про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи може бути подана членами її сім'ї, органом опіки та піклування, наркологічним або психіатричним закладом. У ч. 1 ст. 257 ЦПК України визначено, що у заяві про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи повинні бути викладені обставини, що свідчать про психічний розлад, істотно впливають на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, чи обставини, що підтверджують дії, внаслідок яких фізична особа, яка зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, поставила себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Цивільна дієздатність вважається обмеженою з моменту набрання законної сили рішення суду про це. Правові наслідки обмеження цивільної дієздатності визначені ст. 37 ЦК, де визначено, що над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчинюються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюються піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними. Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

Фізична особа, дієздатність якої обмежена, може бути поновлена у здійсненні цивільної дієздатності, підставами якої, відповідно до ст. 38 ЦК України, є видужання фізичної особи, цивільна дієздатність якої була обмежена, або такого поліпшення її психічного стану, який відновив у повному

обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд також поновлює її цивільну дієздатність. У разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо суд поновлює її цивільну дієздатність. Порядок поновлення цивільної дієздатності визначеної в ст. 241 ЦПК України.

5. Недієздатність особи визначається ст. 39 ЦК України, підставами якої є: нездатність особи в наслідок хронічного стійкого психічного розладу усвідомлювати значення своїх дій та або керувати ними. Фізична особа визнається недієздатною в судовому порядку, порядок якої встановлюється ст. 236–241 ЦПК. У заяві про визнання фізичної особи недієздатною повинні бути викладені обставини, що свідчать про хронічний, стійкий психічний розлад, внаслідок чого особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Особа визнається недієздатною зазвичай з моменту набрання законної сили рішення суду про це. Проте, якщо від часу виникнення недієздатності залежить визнання недійсним шлюбного договору або іншого правочину суд може визначити в рішенні день з якого особа визнається недієздатною.

Правові наслідки визнання особи недієздатною:

- 1) над особою визнається опіка і призначення опікуна;
- 2) особа немає право вчиняти будь-якого правочину;
- 3) правочин від імені цієї особи і в її інтересах вчиняє опікун;
- 4) ця особа є не деліктоздатною, відповідальність за завдану нею шкоду несе опікун ст.(1184 ЦК).

Цивільний кодекс передбачає, що недієздатна особа може бути поновлена в дієздатності у судовому порядку, відповідно до ст. 241 ЦПК України.

Юридичні особи як суб'єкти цивільних прав

Юридична особа, відповідно до ст. 80 ЦК України, – це організація, створена і зареєстрована в установленому законом порядку. Для того щоб та чи інша організація могла бути учасником цивільного обігу, тобто могла набувати цивільних прав та обов'язків, захищати свої права, вона повинна бути визнана суб'єктом цивільного права – юридичною особою. Для визнання певної організації юридичною особою – суб'єктом цивільних правовідносин необхідно, щоб вона відповідала певним ознакам.

Ознаками юридичної особи є:

- 1) **організаційна єдність** – означає те, що юридична особа виступає як єдине ціле, тобто воля окремих її членів перетворюється на єдину волю юридичної особи. Усі структурні одиниці юридичної особи діють для досягнення єдиної мети;

2) публічність створення і припинення. У єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України та громадських формувань, міститься інформація у формі відкритих даних про статус юридичної особи (чи вона перебуває чи не перебуває у стадії припинення), її органи управління, засновників, розмір статутного фонду. Припинення юридичної особи публікується у засобах масової інформації з метою повідомлення усіх заінтересованих осіб про те, що така особа припиняє свою діяльність;

3) майнова відокремленість – наявність відокремленого майна, яке є необхідною умовою вступу її у правовідносини і провадження своєї діяльності (ст. ст. 81, 325ЦК);

4) самостійна майнова відповідальність, передбачена ст. 96 ЦК України, винятком є такі юридичні особи: повне товариство (ст. ст. 119, 124 ЦК); командитне товариство (ст. ст. 133, 135 ЦК); товариство з додатковою відповідальністю (ст. 151 ЦК); виробничий кооператив (ст. 163 ЦК);

5) виступ у цивільному обороті від власного імені, що полягає у необхідності кожної юридичної особи мати найменування, що містить інформацію про її організаційно-правову форму, характер діяльності (ст. 90 ЦК).

Види юридичних осіб:

1) ч. 2 ст. 81 ЦК. Залежно від порядку створення поділяються на: а) юридичні особи публічного права – ті що створюються розпорядницьким способом, і засновником яких є суб'єкт публічного права; б) юридичні особи приватного права – ті що створюються нормативно явочним способом зазвичай суб'єктами приватного права;

2) ст. 80 ЦК України. Залежно від організаційно правової форми поділяються на: А) установи (ч. 3 ст. 83ЦК); Б) товариства (ч. 2 ст. 83) та інші форми встановленні законом – це відповідний тип організацій який обумовлюється видовими ознаками, що притаманні юридичній особі;

3) абз. 2 ч. 2 ст. 83 ЦК, товариства залежно від цілей їхньої діяльності поділяються на: А) підприємницькі (ст. 84 ЦКУ); Б) не підприємницькі (ст. 85 ЦКУ);

4) ст. 84 ЦК, підприємницькі товариства можуть створюватись як: А) господарські товариства (ст. 113 ЦК України); Б) виробничі кооперативи (ст. 163 ЦК України);

5) непідприємницькі товариства залежно від характеру мети створення: А) суспільно корисні (політичні партії, громадські організації, біржі); Б) приватно-корисні (лікувальні заклади для дітей);

б) ст. 84 ЦК господарські товариства поділяються на: А) повне товариство (ст. 119 ЦК України); Б) командитне (ст. 133 ЦК); В) товариство з обмеженою відповідальністю (ст. 140 ЦК); Г) товариство з додатковою відповідальністю (ст. 151 ЦК); Д) акціонерне товариство (ст. 152 ЦК; ЗУ «Про акціонерні товариства»).

Схематично види юридичних осіб зображено на рисунку 3.3

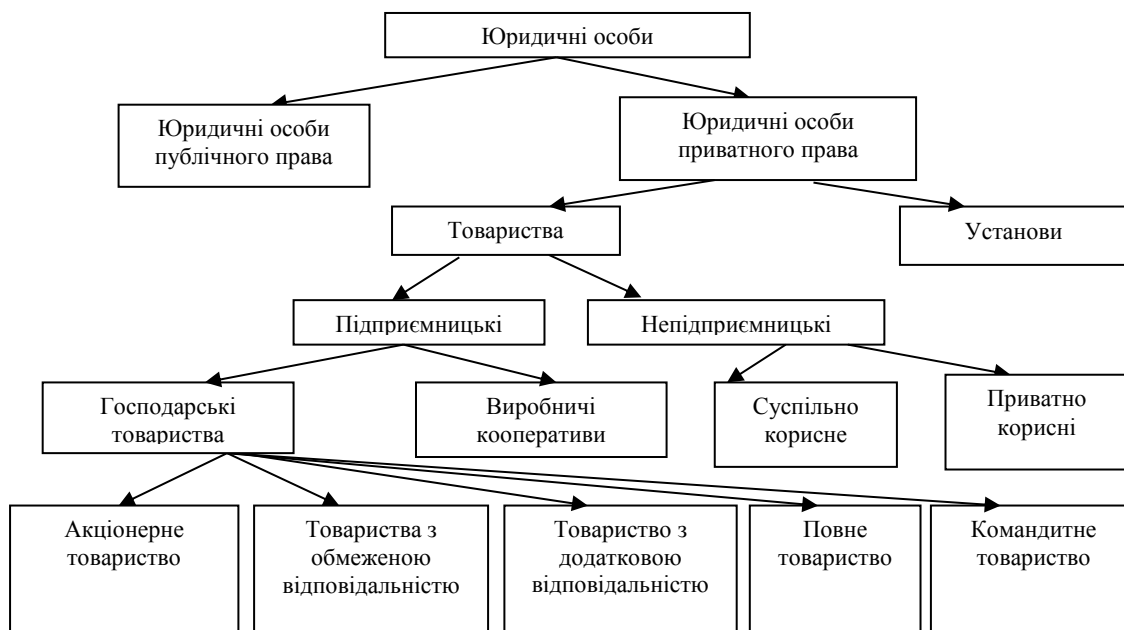

Рисунок 3.3 – Види юридичних осіб

Індивідуалізація юридичної особи:

А. Найменування юридичної особи (ст. 90 ЦК) – інформація про: 1) організаційно-правову форму; 2) назву; 3) характер діяльності для установ; 4) вид товариства для (товариства), прізвище найменування учасників товариства (для повних та командитних товариств) інші відомості передбачені законом.

Юридична особа може мати: повне найменування, скорочене, фірмове найменування може бути зареєстровано у порядку встановленому законом (глава 43 книги 4 ЦК). Найменування юридичної особи вказується в її установчому документі, внесеному до єдиного державного реєстру. Право на найменування – абсолютне особисте немайнове право юридичних осіб.

Б. Місце знаходження юридичної особи визначається ст. 93 ЦК, відповідно до якої місцезнаходженням юридичної особи є фактичне місце ведення діяльності чи розташування офісу, з якого проводиться щоденне керування діяльністю юридичної особи (переважно знаходиться керівництво) та здійснення управління і обліку.

Місце знаходження юридичної особи зазначається в єдиному державному реєстрі юридичних осіб, та вказується в установчих документах юридичної особи (статутах).

Ознаками індивідуалізації підприємницьких товариств також є:

1. **Торгівельна марка** – знак для товарів і послуг (глава 44 книга 4 ЦК) – це будь-яке позначення або комбінація позначень які придатні для вирізнення товарів (послуг) однієї особи від товарів (послуг) інших осіб. Право інтелектуальної власності на торговельну марку засвідчується свідоцтвом строк дії якого десять років (ст. 496 ЦК). Свідоцтво надає його власнику виключне право користування і розпорядження торговельною маркою на власний розсуд. Він може передати право власності на торговельну марку іншій особі на підставі договору або дати іншій особі дозвіл (ліцензію) на використання торговельної марки.

2. Географічне зазначення (зазначення походження товарів Глава 45 книга 4 ЦК) містить два поняття. Перше просте зазначення походження товару (не підлягає реєстрації). Кваліфіковане (обов'язкова реєстрація). Право власності на географічне зазначення засвідчується свідоцтвом (ст. 501 ЦК) строк дії якого необмежений. Власник свідоцтва не має виключного права на використання географічного зазначення. Він не може надавати ліцензію на використання географічного зазначення і передавати право інтелектуальної власності іншій особі.

Створення юридичної особи, установчі документи

Загальний порядок створення юридичної особи приватного права регулюється ст. 87 ЦК України. Це система юридичних дій засновників юридичної особи та державних органів, спрямованих на створення юридичної особи. Спосіб створення юридичної особи приватного права – нормативно-явочний. Для створення юридичної особи необхідно:

1. Наявність нормативно-правового акту, в якому закріплений загальний дозвіл на створення певного виду юридичних осіб.

2. Ініціатива конкретних осіб у створенні юридичної особи певного виду.

Для створення юридичної особи її учасники (засновники) розробляють установчі документи:

1. Для товариств: А. Статут затверджений у часі (статті 143, 151, 154, 164, абзац 2 ч. 2 ст. 187 ЦК); Б. Засновницький договір між учасниками (ст. 120, 134 ЦК).

2. Для установ: А. Індивідуальний або спільний установчий акт складений засновником (ч. 3 ст. 187 ЦК); Б. Установчий акт може міститися в заповіті.

Загальні вимоги до змісту установчих документів закріплені в ст. 87 ЦК, а спеціальні додаткові – статей 120, 134, 143, 154, 164 ЦК. Юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації.

Державна реєстрація юридичних осіб – засвідчення факту створення або припинення юридичної особи шляхом внесення відповідних записів до єдиного державного реєстру. Документи, які подаються для державної реєстрації юридичної особи, визначені у ст. 24 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб підприємців», у якій зазначено, що для проведення державної реєстрації юридичної особи засновник (засновники) або уповноважена ними особа повинні особисто подати державному реєстратору (надіслати поштовим відправленням з описом вкладення або в разі подання електронних документів подати опис, що містить відомості про надіслані електронні документи, в електронній формі) такі документи:

1) заповнену реєстраційну картку на проведення державної реєстрації юридичної особи;

2) примірник оригіналу (ксерокопію, нотаріально засвідчену копію) рішення засновників або уповноваженого ними органу про створення юридичної особи у випадках, передбачених законом;

3) два примірники установчих документів (у разі подання електронних документів – один примірник);

4) документ, що засвідчує внесення реєстраційного збору за проведення державної реєстрації юридичної особи. У разі подання електронних документів для проведення державної реєстрації юридичної особи підтвердженням внесення плати за проведення державної реєстрації юридичної особи є примірник електронного розрахункового документа, засвідченого електронним цифровим підписом;

5) інформацію з документами, що підтверджують структуру власності засновників – юридичних осіб, яка дає змогу встановити фізичних осіб – власників істотної участі цих юридичних осіб.

Строк державної реєстрації юридичної особи не може перевищувати 3-х робочих днів з дати надходження документів. На підставі державної реєстрації видається свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи.

Відомості внесені до єдиного державного реєстру юридичних осіб вважаються достовірними відкритими і загально доступними. Зміни до установчих документів юридичної особи підлягають державній реєстрації і набирають чинності для третіх осіб з дня їх державної реєстрації.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи

Юридична особа як суб'єкт цивільного права має цивільну правоздатність (статті 25, 91 ЦК) і цивільну дієздатність (статті 30, 92 ЦК).

Юридична особа має універсальну (загальну) цивільну правоздатність, якщо інше не передбачене законом. Цивільна правоздатність юридичної особи, на відміну від правоздатності фізичної особи, може бути обмежена, але тільки за рішенням суду.

Підставами обмеження правоздатності юридичної особи є:

- 1) порушення правил щодо ліцензування діяльності (ст. 31 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності»);
- 2) порушення вимог закону щодо охорони довкілля (ст. 1164 ЦК);
- 3) інші підстави передбачені законом.

Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення (державної реєстрації) і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про припинення діяльності юридичної особи.

Юридична особа набуває цивільної дієздатності одночасно з виникненням цивільної правоздатності. Цивільна дієздатність юридичної особи не має диференціації за обсягом.

За загальним правилом (ч 1. ст. 92 ЦК) юридична особа набуває цивільних прав і обов'язків та здійснює їх через свої органи у випадках, встановлених законом, через своїх учасників (ст. 122, 135 ЦК).

Загальні вимоги до дій органу (учасника) юридичної особи які виступають в цивільному обороті від імені юридичної особи (ч. 3 ст. 92 ЦК):

- 1) діяти в інтересах юридичної особи;
- 2) діяти добросовісно і розумно;
- 3) не перевищувати свої повноваження у відносинах з третіми особами, обмежування повноваження щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе що третя особа знала або за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження (абзац 2 ч. 3 ст. 92).

У разі порушення визначених вимог члени органу юридичної особи (інші учасники) несуть солідарну (у рівних частинах) відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі (ч. 4 ст. 92 ЦК).

Органи управління юридичної особи:

1) органи управління товариства (ст. 97 ЦК): А) загальні збори учасників товариства (ст. 98 ЦК) – вищий орган товариства; Б) виконавчий орган товариства ст. (99 ЦК); В) наглядова рада (ст. 160, 46 ЦК України, ЗУ «Про господарські товариства», ЗУ «Про акціонерні товариства») і спостережна рада виробничого кооперативу (ст. 17 ЗУ «Про кооперацію» від 10.07.2003); Г) ревізійна комісія;

2) органи управління установою ст. (101 ЦК): А) правління (ст. 99 ЦК); Б) наглядова рада ст. 101 ЦК; В) інші органи визначені в установчому акті.

3.4 Об'єкти цивільних прав

Під об'єктом цивільних прав розуміють матеріальні та нематеріальні блага, з приводу яких виникають цивільні правовідносини. Об'єкти цивільних прав та об'єкти цивільних правовідносин — поняття тотожні. Цивільні правовідносини складаються між особами щодо матеріального чи нематеріального блага для задоволення своїх потреб. Тому об'єктом цивільних прав (правовідносин) може бути те, заради чого суб'єкти вступають у правовідносини і на що спрямовані їхні суб'єктивні права та обов'язки з метою здійснення своїх законних прав та інтересів.

Відповідно до статті 177 ЦК України, об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Статтею 178 ЦК України визначено оборотоздатність об'єктів цивільних прав. Згідно з ч. 1 названої статті оборотоздатністю визнається властивість об'єктів цивільних прав вільно відчужуватися або переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи спадкування або іншим чином. Оборотоздатність об'єктів цивільних прав є вільною і обмеженою. Вільно оборотоздатні об'єкти можуть без обмежень (звісно, з урахуванням меж здійснення суб'єктивних цивільних прав стосовно них, визначених положеннями ст. 13 ЦК) переходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва (переходу майна, майнових прав та обов'язків), спадкування (спадкового правонаступництва) або з інших підстав. Оборотоздатність об'єктів цивільних прав може бути обмежена актами цивільного законодавства, положеннями яких встановлюються відповідні межі їхньої участі в цивільному обороті.

За критерієм їхньої оборотоздатності об'єкти цивільних прав можна поділити на три види:

- 1) об'єкти, які обертаються вільно;
- 2) об'єкти, які обмежені в обігу;
- 3) об'єкти, вилучені з обігу.

На території України діє презумпція згідно з якою: об'єкти цивільних прав можуть вільно обертатися, якщо вони не вилучені з обігу або не обмежені в обігу. Разом із цим види об'єктів цивільних прав, які вилучені з обігу, та об'єктів цивільних прав, обмежених в обігу, мають бути прямо вказані в законі або визначені в порядку, встановленому законом.

Об'єкти, обмежені в обігу – це об'єкти, які можуть належати тільки окремим учасникам цивільного обороту, або обіг таких об'єктів, їх придбання або відчуження може здійснюватися лише на підставі відповідного дозволу,

тобто у випадках, передбачених законом. Наприклад продаж деяких видів товарів за наявності спеціальних дозволів.

Вилученими з цивільного обороту вважаються об'єкти, які не можуть бути предметом угод та іншим чином переходити від одного суб'єкта до іншого в межах цивільного обороту.

Деякі вчені цивілісти визначають необороздатні об'єкти, тобто такі, які за своєю правовою природою не підлягають відчуженню. Це, наприклад, нематеріальні блага, які є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи.

Основним функціональним призначенням об'єктів цивільних прав є задоволення відповідних (побутових, комерційних, державних, суспільних тощо) інтересів та визначених ними суб'єктивних прав учасників цивільних відносин. Різноманітність цих інтересів обумовлює існування значної кількості об'єктів цивільних прав. Будь-який об'єкт повинен задовольняти потреби й інтереси учасників цивільних правовідносин, в іншому разі він не розглядатиметься як об'єкт цивільного права.

Отже підсумовуючи варто сказати, що вимогами до матеріальних і нематеріальних благ як об'єктів цивільних прав є:

- 1) здатність задовольняти певні потреби учасників цивільних відносин;
- 2) обороздатність (ст. 178 ЦК).

Речами у цивільному праві визнаються предмети матеріального світу, які задовольняють відповідні потреби учасників цивільних правовідносин завдяки їх фізичним, хімічним, біологічним та іншим властивостям, що визначають їх товарний характер, а також сферу та напрями використання в людській діяльності.

Речі є одним із найбільш поширених у цивільному обороті видів об'єктів цивільних прав. Закріплення чинним законодавством України вичерпного переліку речей є неможливим і недоцільним.

Теорією цивільного права речі залежно від їх природних властивостей і особливостей їх правового режиму поділяють на такі види: тварини; нерухомі та рухомі; подільні та неподільні; визначені індивідуальними та родовими ознаками; споживні та неспоживні; головні речі та їх приналежності; речі, які складаються із складових частин; складні речі; продукція, плоди та доходи; майно; підприємство як єдиний майновий комплекс, тощо.

Крім речей об'єктами цивільних прав можуть бути правомірні дії певної особи за винятком тих, які мають суто юридичний характер (правочин).

Види дій як об'єктів цивільних прав:

- 1) робота та її результат (ст. 837 ЦК) – дія, в результаті якої створюється нова річ або оновлюються, або поліпшуються властивості існуючої речі. Ознаки результату роботи:

- а) матеріальна форма (новий будинок);
- б) віддільність від роботи;
- в) здатність до передачі іншій особі.

2. Послуги (ст. 901 ЦК) – це дії, які не пов'язані зі створенням матеріального об'єкта, корисні властивості яких містяться в самій послугі і споживаються в процесі її надання. Види послуг:

- а) фактичні – зобов'язана особа здійснює тільки фактичні дії (ст. 936 ЦК).
- б) юридичні – зобов'язана особа здійснює дії правового характеру (ст. 1000, 1011 ЦК).
- в) змішані – як фактичний, так і юридичний характер (ст. 929 ЦК).

3. Нематеріальні блага як об'єкти цивільних прав (Глава ЦК).

Нематеріальні блага – це блага і свободи, які не мають економічного змісту, визнані та охороняються законодавством.

Види:

- 1) результати творчої інтелектуальної діяльності (ст. 199 ЦК);
- 2) інформація (ст. 200 ЦК і ЗУ «Про інформацію»);
- 3) особисті немайнові блага фізичної особи (ст. 201 ЦК).

3.5 Поняття зобов'язальних правовідносин, їхні ознаки та види. Підстави виникнення зобов'язань

Статтею 509 чинного ЦК України визначено, що зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Структура зобов'язання:

1. Суб'єкт (сторони) – управомочена сторона (кредитор) та зобов'язана сторона (боржник). Сторонами у зобов'язанні можуть виступати як фізичні, так і юридичні особи приватного та публічного права, тобто всі учасники цивільних відносин, зазначені в ст. 2 ЦК.

2. Об'єкт. Юридичним об'єктом зобов'язальних правовідносин виступає поведінка зобов'язаної особи, а його матеріальним об'єктом виступає певне майнове благо. Отже, такі відносини нерідко виникають з приводу майнових благ, включаючи речі, однак безпосередньо на блага вони не спрямовані.

3. Зміст – права та обов'язки суб'єктів. Суб'єктивне право – право вимоги, яке виникає у кредитора по зобов'язанню, та суб'єктивний обов'язок – борг, що належить зобов'язаній стороні (боржнику) по зобов'язанню.

Виділяють такі підстави виникнення цивільних прав та обов'язків:

1. Цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки.

Ними зокрема, є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

2. Цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства.

3. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки виникають безпосередньо з актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим або органів місцевого самоврядування.

4. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду.

6. У випадках, встановлених актами цивільного законодавства або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або ненастання певної події.

Зобов'язання, залежно від різних класифікаційних ознак, кожна з яких має велике теоретичне і практичне значення поділяються на такі основні групи:

1. Залежно від підстав виникнення зобов'язання поділяються на: договірні і не договірні. Договірними є такі зобов'язання, які виникають на підставі договору як вольового акту обох сторін, спрямованого на досягнення певного правового результату. Не договірні зобов'язання виникають на підставі односторонніх правочинів чи інших вчинків, або ж на підставі неправомірних дій особи, не породжених договором. Такими, наприклад, є зобов'язання із заподіяння шкоди, із публічної обіцянки винагороди тощо.

2. Залежно від характеру поведінки боржника: зобов'язання з позитивним змістом і з негативним змістом. Змістом перших є активні дії боржника по зобов'язанню, що полягають у вчиненні певної дії для задоволення вимоги кредитора. Змістом зобов'язань з негативним змістом є утримання боржника від вчинення дій, тобто у діянні у формі бездіяльності з метою виконання зобов'язань для боржника.

3. Залежно від прав і обов'язків суб'єктів зобов'язання: односторонні і взаємні. В односторонніх зобов'язаннях одна зі сторін має тільки права, а інша щодо першої лише обов'язки. У двосторонніх, обидві особи мають як права так і обов'язки. У таких зобов'язаннях кожна зі сторін з одного боку є кредитором,

тобто уповноваженою стороною, з іншого – боржником (зобов'язаною особою). Наприклад, у договорі купівлі-продажу, продавець має право отримати кошти за продану річ (у цій частині він є кредитором) та обов'язок передати куплену покупцем річ в належному стані і належної якості (у цій частині він є боржником). Вказаним правам і обов'язкам кореспондують обов'язки покупця передати кошти за товар (у цій частині він є боржником) та відповідно право на отримання належного товару в обумовлений строк (у цій частині він є кредитором).

Виконання зобов'язання – це вчинення боржником на користь кредитора певної дії або утримання від дії, яка становить предмет виконання зобов'язання.

Ця дія є правочином, оскільки є правомірною та спрямованою на настання певного цивільно-правового результату – припинення зобов'язання.

Принцип реального виконання зобов'язання – передбачає виконання зобов'язання в натурі та недопущення заміни предмета зобов'язання іншим предметом без згоди кредитора, або заміни предмета грошовою сумою, у вигляді понесених кредитором збитків із сплатою неустойки.

Принцип економичності – виконання зобов'язання з найменшими затратами.

Принцип ділового співробітництва – сприяння сторонами для виконання їх обов'язків.

Відповідно до ст. 526 ЦК України, зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться.

Відповідно до статті 527 ЦК України – виконання зобов'язання належними сторонами – боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор – прийняти виконання особисто, якщо інше не встановлено договором або законом, не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту.

Належним визнається виконання, здійснене належними сторонами, відповідно до предмета виконання, у передбачений строк (термін), у визначеному місці та у належний спосіб.

Для того, щоб гарантувати належне виконання зобов'язання закон передбачає можливість застосування способів забезпечення їх належного здійснення.

Способи забезпечення виконання зобов'язання – це передбачені договором або законом спеціальні заходи, що покликані додатково спонукати боржника виконати свій обов'язок, а у випадку невиконання – задоволенням інтересів кредитора.

В Цивільному кодексі України виділено такі засоби забезпечення виконання зобов'язань: 1) неустойка, 2) порука, 3) гарантія, 4) застава, 5) притримання, 6) завдаток.

Застава – це вид забезпечення виконання зобов'язання, внаслідок якого кредитор-заставодержатель набуває права у разі не виконання боржником зобов'язання, забезпеченого заставою, отримати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави). Застава виникає на підставі договору, закону або рішення суду.

Предметом застави може бути будь-яке майно (зокрема річ, цінні папери, майнові права), що може бути відчужене заставодавцем і на яке може бути звернене стягнення.

Окремими видами застав є іпотека – застава нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи, та заклад – застава рухомого майна, що передається у володіння заставодержателя або за його наказом – у володінні третьої особи.

Завдаток – це грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторі боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання. Якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом.

Завдаток відрізняється від авансу тим, що останній здійснює тільки платіжну функцію та функцію доказування, і, незалежно від причини невиконання, підлягає поверненню. Натомість завдаток виконує такі функції як авансування, доказування, забезпечення виконання зобов'язання, компенсація інтересів сумлінної сторони зобов'язання.

Саме за допомогою покладання негативних майнових наслідків правопорушення на порушника, тобто фактично застосування заходів майнової відповідальності, і виконується функція забезпечення виконання зобов'язань.

Право **притримання** встановлене в ст. 594 ЦК України, у якій вказано, що кредитор, який правомірно володіє річчю, що підлягає передачі боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторі пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання. Кредитор має право притримати річ у себе також у разі, якщо права на неї, які виникли після передачі речі у володіння кредитора, набула третя особа.

Неустойка – це грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання. Видами неустойки є штраф та пеня.

Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання.

Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання.

Неустойка має характер додаткового обтяження для боржника і, за загальним правилом, підлягає сплаті незалежно від наявності збитків (ст. 624 ЦК). Вона стимулює боржника до належного виконання, а також компенсує (повністю або частково) збитки, які можуть бути заподіяні невиконанням зобов'язання. Тому сплата неустойки не звільняє від виконання зобов'язання в натурі (ст. 552 ЦК).

Порука – це договірне зобов'язання, відповідно до якого поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку.

У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники (тобто поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, в тому числі за сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків), якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя.

Згідно зі ст. 556 ЦК до поручителя, що виконав зобов'язання, переходять усі права кредитора за цим зобов'язанням.

Якщо боржник виконав забезпечене порукою зобов'язання, то згідно зі ст. 557 ЦК він має негайно повідомити про це поручителя. Інакше поручитель, що також виконав зобов'язання, має право стягнути з кредитора безпідставно отримане чи висунути регресну вимогу до боржника. В останньому випадку боржник має право стягнути з кредитора безпідставно одержане.

Гарантія. За гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником.

Зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання.

4 ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

4.1 Господарська діяльність як основа реалізації економічних прав людини

Господарська діяльність як предмет господарського права – це діяльність, що обумовлюється виробництвом і реалізацією продукції, виконанням робіт і наданням послуг, а також забезпеченням виробників необхідними ресурсами.

Нормативне визначення господарської діяльності – це діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність (ст. 3 ГКУ).

Ознаками господарської діяльності є те, що вона:

1. Здійснюється у сфері суспільного виробництва, а не у сфері особистого споживання.

2. Вона обумовлена насамперед тією сферою суспільного виробництва, у якій відображується використання майна, здійснюється там, де здійснюються речові права.

3. Результати господарської діяльності мають реалізовуватись за плату, тобто функціонувати як товар.

4. Поєднує як приватні інтереси виробника, так і публічні інтереси.

Отже, господарська діяльність за своєю сутністю діяльність організаційно-майнова, де організаційний і майновий елементи пов'язані.

Господарська діяльність у найповнішому вигляді проявляється у сфері матеріального виробництва.

Типовими сферами господарської діяльності є виробництво та реалізація продукції виробничо-технічного призначення та питання будівництва, виконання науково-технічних і проектно-конструкторських робіт, перевезення вантажів різними видами транспорту тощо.

Окремі результати господарської діяльності (роздрібна торгівля, пасажирські перевезення, надання інших послуг окремим громадянам) виходить за межі сфери матеріального виробництва, на першому плані тут відносини споживання, у межах яких здійснюється за домовленістю окремих громадян – господарська діяльність тут вторинна, вона є тільки засобом.

Допоміжне значення господарської діяльності особливо помітно у соціальній сфері.

Залежно від мети, способу організації та здійснення господарської діяльності виокремлюють два її різновиди:

1. *Підприємницьку (комерційну)* – це діяльність, що здійснюється для досягнення економічних і соціальних результатів із метою отримання прибутку.

Це ініціативна, самостійна, систематична, на власний ризик діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг із метою отримання прибутку, яку здійснюють фізичні та юридичні особи – суб'єкти господарювання, зареєстровані, як господарюючі суб'єкти у порядку, встановленому в законодавстві.

2. *Непідприємницьку (некомерційну)* – ця діяльність здійснюється для задоволення певних суспільних потреб, незалежно від прибутковості такої діяльності. Отримання прибутку від такої діяльності не є обов'язковим. Такою є діяльність частини казенних експериментальних та інших планово збиткових підприємств, що фінансуються за рахунок державних бюджетів.

3. *Діяльність негосподарюючих суб'єктів* спрямована на створення та підтримання необхідних матеріально-технічних умов їхнього функціонування, що здійснюється за участі або без участі суб'єктів господарювання, є господарчим забезпеченням не господарюючих суб'єктів (наприклад, будівництва гуртожитків Університетом).

Принципи підприємницької діяльності:

1. Вільний вибір підприємцем різновиду підприємницької діяльності.
2. Самостійність у виборі постачальників, споживачів, матеріально-технічних, інших ресурсів, встановлення цін на продукцію та послуги.
3. Підприємництво здійснюється на підставі вільного найму працівників.
4. Комерційний розрахунок і власний ризик здійснення.
5. Підприємці мають право вільно розпоряджатися отриманим прибутком.
6. Підприємництво може здійснюватися у будь-якій організаційно-правовій формі, не забороненій законодавством.

У процесі здійснення господарської діяльності суб'єкти господарювання вступають у різні правовідносини. Наприклад, договірні зобов'язання щодо постачання продукції, перевезення вантажів, проектно-дослідних, конструкторських, будівельних та інших робіт. У господарських правовідносинах відображаються як приватні інтереси суб'єктів господарювання, так і публічні інтереси, інтереси суспільства.

Ознаки господарських правовідносин:

1. Змістом і структурою господарських правовідносин є взаємозв'язок прав і обов'язків суб'єктів господарювання. Водночас права одних суб'єктів кореспондують обов'язки інших суб'єктів.
2. Типовою ознакою господарських правовідносин є те, що тут є нетипове різке протиставлення прав одних суб'єктів обов'язкам інших.

3. Крім того, типовими рисами господарських правовідносин є те, що ці правовідносини є галузевим різновидом правовідносин, що відображають сутність і структуру суспільного виробництва.

4. Господарські правовідносини є різновидом волевих суспільних відносин. У цьому разі є наявною воля двох і більше суб'єктів господарювання, і спрямованість цієї волі направлена на задоволення як приватних, так і публічних інтересів.

5. Вони ґрунтуються на господарсько-правових нормах.

6. Господарські правовідносини є юридичним засобом повернення правових норм у господарське життя суспільства. Отже, господарські правовідносини є передумовою господарської діяльності.

7. Суб'єкти правовідносин – це господарські організації (підприємства, об'єднання підприємств, господарські товариства, а також громадяни, що здійснюють господарську діяльність і зареєстровані відповідно до закону як підприємці).

8. Їхніми об'єктами є речі, зокрема гроші, цінні папери, а також дії зобов'язаних суб'єктів. Крім того, об'єктами господарських відносин можуть бути нематеріальні блага, що використовуються під час господарської діяльності (фірмове найменування, товарний знак, комерційна таємниця тощо).

Господарські відносини, залежно від того, на якому рівні вони виникають, поділяються на: господарсько-виробничі, організаційно-господарські та внутрішньогосподарські відносини.

Господарсько-виробничими є майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності. Такі відносини є горизонтальними, суб'єкти їх наділені рівними правами та обов'язками, мають майнову самостійність та вступають у такі правовідносини за вільного волевиявлення. Вони можуть виникати у сфері торгівлі, виконання робіт, надання послуг, спеціального використання природних об'єктів тощо.

Під організаційно-господарськими відносинами розуміються відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю. Категорія організаційно-господарських відносин є новелою Господарського кодексу України. Початок розгляду питання про господарсько-правову природу відносин (і правовідносин), які у Господарському кодексі України отримали назву організаційно-господарських, пов'язаний з відродженням концепції господарського права наприкінці 50-х – у 60-х роках минулого сторіччя. Варто підкреслити, що в основі цієї концепції лежить розуміння господарського права як єдиної і самостійної правової галузі, що регулює господарські відносини, які

складаються при керівництві (регулюванні, управлінні) і здійсненні господарської діяльності, і ці відносини (відповідно «по-вертикалі» і «по-горизонталі») є єдиними за своєю природою. Головна ідея господарсько-правової концепції саме й полягає у комплексному, системному правовому регулюванні єдиних господарських відносин. Отже, організаційно-господарські правовідносини згідно з цією концепцією розглядаються як різновид єдиних господарських правовідносин.

Характерними рисами організаційно-господарських відносин є те, що вони складаються у процесі управління (організації, регулювання, керівництва) господарською діяльністю, сторонами цих відносин виступають, з одного боку, органи, які здійснюють таке управління, а з другого – суб'єкти господарювання, самі ці відносини мають господарсько-управлінський (організаційно-господарський) характер, є відносинами «по-вертикалі». Таке розуміння організаційно-господарських відносин знайшло легальне закріплення у Господарському кодексі України.

Внутрішньогосподарськими є відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами. Такі відносини є малодослідженими, проте варто зазначити, що вони виникають у середині суб'єкта господарювання і не виходять за його межі.

4.2 Організаційно-правові форми здійснення господарської діяльності

Суб'єкти господарської діяльності – це учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність прав та обов'язків), мають відокремлене майно та несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах свого майна.

Суб'єкти підприємницької діяльності – це особи, що здійснюють самостійну, на власний ризик діяльність, спрямовану на отримання прибутку та зареєстровані як підприємці у встановленому законом порядку.

Негосподарюючі суб'єкти – це особи, чия діяльність із господарського забезпечення спрямована на підтримання необхідних матеріально-технічних умов їхнього функціонування.

До ознак суб'єктів господарювання належать такі:

1. *Організаційно-правова форма, у якій здійснюється господарська діяльність.* **Організаційно-правова форма** – це передбачена або санкціонована правом організаційна структура, у якій діє суб'єкт господарського права. У теорії організаційно-правову форму визначають як сукупність майнових та організаційних ознак, за якими можна розрізнити один різновид суб'єктів господарювання від інших, ідентифікувати кожного з них.

Це процедура створення суб'єкта господарювання, засновницькі документи, способи формування майнової бази, особливості й межі відповідальності власників, засновників, учасників, їхня кількість, статус, права та обов'язки, відповідальність один перед одним та перед контрагентами, права на майно, правовий режим майна, діяльності суб'єкта, можливості стягнення за боргами суб'єкта, звернення вимог до його учасників, форма власності, порядок управління, публічність діяльності, порядок реорганізації та ліквідації і тощо.

Різновиди організаційно-правових форм:

- 1) підприємства;
- 2) господарські товариства;
- 3) кооперативи;
- 4) фізичні особи-підприємці тощо.

Право на вибір організаційно-правової форми встановлюється законодавчо щодо певних суб'єктів. Наприклад, страхові компанії можуть бути створені та діяти тільки у формі акціонерних, повних, командитних товариств, або товариств із додатковою відповідальністю відповідно до Закону України «Про страхування». Банки можуть бути утворені та діяти тільки у формі публічного акціонерного товариства або кооперативного банку, відповідно до Закону України «Про банки та банківську діяльність».

2. Майнова самостійність – наявність відокремленого та закріпленого за суб'єктом господарювання майна у формі основних фондів, оборотних коштів і інших цінностей. У майновому відношенні суб'єкти господарювання є самостійними і незалежними від рішень засновників і учасників.

Майно суб'єкта господарювання відокремлюється і закріплюється за ним у певній правовій формі, і визначається в установчих документах (установчому договорі, статуті, рішенні про утворення), а також у балансі, у кошторисі, інвентаризаційному описі, де відображається вартість майна загалом, а також поточні та інші банківські рахунки. Банківські рахунки відображають відокремленість майна суб'єктів господарювання, демонструють їхню участь у товарно-грошовому обігу.

Суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на підставі права власності, що властиве приватним підприємствам, фізичним особам-підприємцям, господарським товариствам, кооперативам, а також на підставі права господарського відання або права оперативного управління, що властиве державним комерційним підприємствам та казенним підприємствам. Крім того, суб'єкти господарювання можуть використовувати майно на праві оренди (тобто праві користування).

3. Правосуб'єктність суб'єктів господарювання – це законодавчо визначена сукупність юридичних можливостей участі в господарській діяльності. Її можна визначити як провідну ознаку суб'єкта господарювання.

Суб'єкт господарювання має можливість набувати майнові та особисті немайнові права, вступати у зобов'язання, виступати в судових органах. Одним із важливих критеріїв визначення господарської правосуб'єктності є вид і сфера здійснення економічної діяльності відповідним суб'єктом господарювання. Залежно від цього, а також від наявності певних особливих прав та обов'язків у суб'єкта господарювання (найчастіше це можна простежити на прикладі державних та комунальних підприємств), правосуб'єктність можна визначити як загальну або спеціальну.

Правосуб'єктність суб'єкта господарювання в доктрині господарського права визначається як господарська компетенція, тобто сукупність встановлених законодавством і набутих у господарських правовідносинах прав і обов'язків.

4. Легітимність. Будь-яка юридична особа отримує статус суб'єкта господарювання та визнається юридичною особою тільки після її державної реєстрації та отримання виписки з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань про внесення про неї відомостей до цього реєстру. Сьогодні вказаний реєстр є відкритим та інформація в ньому є доступною для перегляду кожному. У зв'язку з цим контрагенти та всі охочі можуть проаналізувати інформацію про суб'єкта господарювання, а саме: розмір його статутного фонду, кількість та персоналії засновників та вклад кожного з них, підписанта та директора відповідного суб'єкта господарювання, інформацію про його статус (чи перебуває у стані ліквідації чи банкрутства) тощо.

5. Відповідальність за результати господарювання. Відповідальність суб'єктів господарювання можуть виражатися у трьох формах:

- застосування оперативного-господарських санкцій;
- майнова відповідальність (наприклад, пеня, штраф тощо);
- відшкодування збитків суб'єктам унаслідок порушення власних зобов'язань.

Класифікація суб'єктів господарювання:

1. За способами ведення діяльності:

- господарські організації (підприємства, господарські товариства, фермерські господарства);
- господарські об'єднання (холдинги, промислово-фінансові групи, асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, комбінати тощо);
- фізичні особи-підприємці.

- Залежно від форм власності:
- приватні підприємства;
- підприємства, що діють на основі колективної власності;
- комунальні підприємства;
- державні підприємства;
- змішані підприємства;
- спільні комунальні підприємства, що діють на договірних засадах спільного фінансування (утримання) відповідними територіальними громадами – суб'єктами співробітництва.

2. За метою отримання прибутку:

- комерційні;
- некомерційні – фінансуються з державного бюджету (казенні підприємства, споживчі кооперативи, громадські організації, політичні партії).

3. Залежно від способу утворення та формування статутного капіталу:

- унітарні – створюються одним засновником, який виокремлює необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який призначається (обирається) засновником (наглядовою радою такого підприємства у разі її утворення), керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства;

- корпоративні – утворюються зазвичай двома або більше засновниками за їхнім спільним рішенням (договором), діє на підставі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їхнього спільного управління справами, на основі корпоративних прав, зокрема через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства.

4. За порядком створення:

- за волевиявленням засновників, на підставі установчих документів;
- відповідно до розпорядчого акту органу державної влади, місцевого самоврядування (наприклад, державні та комунальні унітарні підприємства).

5. За ознаками установчих документів:

- суб'єкти, установчими документами яких є статuti (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю);

- суб'єкти, установчими документами яких є засновницькі договори (повне, командитне товариства).

6. За правовим режимом майна:

– суб'єкти-власники майна (господарські товариства, приватні підприємства);

– суб'єкти не власники майна (державні та комунальні унітарні підприємства).

7. За суб'єктами засновника:

– ті господарюючі суб'єкти, засновниками яких є держава, територіальна громада (казенні підприємства, комунальні підприємства);

– засновниками яких є фізичні особи (наприклад, об'єднання фізичних осіб – кооперативи);

– засновниками яких є юридичні особи (наприклад, асоційовані підприємства);

– засновниками яких є як фізичні, так і юридичні особи (будь-які господарські товариства).

8. За кількістю учасників:

– суб'єкти господарювання, створені однією особою (наприклад, акціонерне товариство однієї особи);

– створені декількома особами (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю тощо).

9. За організаційними ознаками:

– прості – ті, що утворені на базі власності фізичних та юридичних осіб;

– складні – це ті, що утворені за умови об'єднання декількох юридичних осіб (наприклад, об'єднання споживчої та промислової кооперації, асоціації, корпорації тощо).

10. За ознакою економічної залежності:

– головні юридичні особи;

– залежні юридичні особи.

11. За критерієм особливості правового статусу:

– національні юридичні та фізичні особи-підприємці (розповсюджується національний режим);

– іноземні юридичні та фізичні особи-підприємці (встановлюються декілька правових режимів – режим найбільшого сприяння, преференційний режим, рестрекційний режим);

– юридичні особи з іноземними інвестиціями (у разі, якщо в статутному капіталі підприємства іноземна інвестиція становить принаймні десять відсотків).

4.3 Поняття та види майна суб'єктів господарювання, його правовий режим

Майном Господарський кодекс називає сукупність речей та інших цінностей, включаючи нематеріальні активи, які мають вартісне визначення, виробляються чи використовуються у діяльності суб'єктів господарювання та відображаються у їхньому балансі або враховуються в інших, передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів. Крім цього, поняття майна визначене також і в Цивільному кодексі України, відповідно до ст. 190 якого майном як особливим об'єктом вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Загалом майно можна класифікувати на такі види: 1) рухоме і нерухоме; 2) таке, що використовується або не використовується в безпосередній господарській діяльності; 3) майно, вилучене з обороту, обмежене в обороті та таке, що перебуває у вільному обороті; 4) матеріальні і нематеріальні активи.

Залежно від економічної форми, якої набуває майно у процесі здійснення господарської діяльності, майнові цінності належать до основних фондів, оборотних засобів, коштів і товарів.

Основними фондами виробничого та невиробничого призначення є будинки, споруди, машини та устаткування, обладнання, інструмент, виробничий інвентар, приладдя та інше майно тривалого використання. Можна зробити висновок, що до основних фондів належать засоби праці суб'єкта господарювання. Вони беруть участь в утворенні продукту протягом низки виробничих циклів. Вони втрачають тільки частину загальної вартості, зберігаючи споживну вартість та речову форму.

Усі основні фонди підприємства поділяються на дві групи:

1) невиробничого призначення; 2) виробничі.

До основних фондів невиробничого призначення належать ті, що не беруть участі у процесі виробництва але забезпечують його нормальне функціонування, задовольняють побутові та культурні потреби працівників, це фонди, що належать до соціальних умов виробництва: будівлі, споруди, культурно-побутові об'єкти тощо.

До основних виробничих фондів належать ті, що беруть участь у процесі виробництва. Вони становлять приблизно 95-98% загальної вартості основних фондів підприємства. Структура основних виробничих фондів різних галузей і підприємств залежить від певних факторів, типу виробництва, технологічних особливостей продукції, що виробляється, технічного рівня машин і обладнання тощо.

Оборотними засобами є сировина, паливо, матеріали, малоцінні предмети і предмети, що швидко зношуються, а також інше майно виробничого і

невиробничого призначення. Це майно, що переробляється в процесі виробництва.

Сукупність оборотних фондів та фондів обігу, які використовуються для фінансування поточної господарської діяльності і виражені у грошовій формі. До оборотних засобів належать виробничі запаси сировини, матеріалів, палива, інструментів, виробничого і побутового інвентаря, незавершене будівництво, запаси готової продукції, готівкові грошові запаси та засоби у розрахунках. У процесі відтворення оборотних засобів належать сфері безпосереднього виробництва й обігу. За джерелами фінансування оборотних засобів поділяються на власні і позичені. Власні оборотних засобів необхідні для задоволення потреб підприємства у виробничих запасах, напівфабрикатах власного використання, у залишках готової продукції, незавершеному будівництві, а також у засобах для витрат майбутніх періодів. Позичені оборотні засоби – це кредити банку для задоволення тимчасових потреб, а також засоби, що тимчасово знаходяться в обороті підприємств до завершення розрахунків із державним бюджетом, постачальниками сировини, комплектуючих виробів та іншими кредиторами. Власні оборотні засоби поповнюються здебільшого за рахунок прибутку.

Коштами у складі майна суб'єктів господарювання є гроші в національній та іноземній валюті, призначені для здійснення товарних відносин цих суб'єктів з іншими суб'єктами, а також фінансових відносин.

Товарами у складі майна суб'єктів господарювання визнається вироблена продукція, товарні запаси, виконані роботи та послуги.

Цінні папери – особливий вид майна суб'єктів господарювання. Цінним папером, відповідно до Господарського кодексу України, є документ установленної форми з відповідними реквізитами, що посвідчує грошове або інше майнове право, визначає відносини емітента цінного папера (особи, яка видала цінний папір) і особи, яка має права на цінний папір, та передбачає виконання зобов'язань за таким цінним папером, а також можливість передачі прав на цінний папір та прав за цінним папером іншим особам. Цінні папери (або їхні бланки) виготовляються тільки на державних підприємствах, що входять до сфери управління центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері організації та контролю за виготовленням бланків цінних паперів, документів суворої звітності, та охороняються. Відповідно до ст. 143 Господарського кодексу України, суб'єкт господарювання має право випускати власні цінні папери, реалізовувати їх громадянам і юридичним особам, а також придбавати цінні папери інших суб'єктів. Види цінних паперів, умови і порядок їхнього випуску, реалізації та придбання суб'єктами господарювання встановлюються Господарським

кодексом та іншими законами. Головними нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок». Відповідно до вказаного нормативно-правового акту, цінні папери класифікуються за такими видами:

1. За формою існування:

- документарні – паперовий або електронний документ, оформлений у визначеній законодавством формі, що містить найменування виду цінного папера, а також визначені законодавством реквізити;
- бездокументарні – обліковий запис на рахунку в цінних паперах у системі депозитарного обліку цінних паперів.

2. За формою випуску:

- на пред'явника – права на цінний папір та права за цінним папером, що існує в документарній формі, належать пред'явникові цінного паперу;
- іменні – права на цінний папір та права за цінним папером, що існує в документарній формі, належать особі, зазначеній в цінному папері;
- ордерні – права на цінний папір та права за цінним папером, що існує в документарній формі, належать особі, зазначеній в цінному папері, яка може сама реалізувати такі права або призначити своїм наказом іншу уповноважену особу. Водночас ордерні цінні папери можуть існувати винятково в документарній формі.

Права на цінний папір та права за цінним папером, що існують у бездокументарній формі, належать власникові рахунка в цінних паперах, відкритого в депозитарній установі, у разі зарахування цінних паперів на депозит нотаріуса – відповідному кредиторіві.

Емітент цінних паперів на пред'явника не має права на отримання із системи депозитарного обліку цінних паперів інформації про власників таких цінних паперів у будь-якій формі, крім випадків, передбачених Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку.

Емітент іменних цінних паперів має право на отримання із системи депозитарного обліку цінних паперів інформації про власників таких цінних паперів у формі реєстру власників іменних цінних паперів.

Іменні емісійні цінні папери існують винятково в бездокументарній формі.

Джерелами формування майна суб'єктів господарювання є такі: 1) грошові та матеріальні внески засновників; 2) доходи від реалізації продукції (робіт, послуг); 3) доходи від цінних паперів; 4) капітальні вкладення і дотації з бюджетів; 5) надходження від продажу (здачі в оренду) майнових об'єктів (комплексів), що належать їм, придбання майна інших суб'єктів; 6) кредити

банків та інших кредиторів; 7) безоплатні та благодійні внески, пожертвування організацій і громадян; 8) інші джерела не заборонені законом.

Майнові права та обов'язки суб'єкта господарювання можуть виникати з такого:

1. Угод, передбачених законом, а також з угод не передбачених законом, але таких, що йому не суперечать.
2. Актів органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб у випадках, передбачених законом.
3. Створення та придбання майна з підстав, не заборонених законом.
4. Заподіяння шкоди іншій особі.
5. Придбання або збереження майна за рахунок іншої особи.
6. Внаслідок порушення вимог закону у процесі здійснення господарської діяльності, а також з інших обставин, з якими закон пов'язує виникнення майнових прав та обов'язків суб'єктів господарювання.

Право власності, право господарського відання й оперативного управління.

Засади правового режиму майна суб'єктів господарювання, на якій базується їхня господарська діяльність, становлять право власності та інші речові права – право господарського відання, право оперативного управління.

Господарська діяльність може здійснюватися також на підставі інших речових прав (права володіння, права користування тощо), передбачених Цивільним кодексом України.

Право власності – головне речове право у сфері господарювання. Суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на підставі права власності на свій розсуд одноосібно або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому (або їм) майном, зокрема має право надати майно іншим суб'єктам для використання його на праві власності, праві господарського відання, чи праві оперативного управління або на підставі інших форм правового режиму майна.

За своїм змістом право власності є найширшим речовим правом, оскільки включає сукупність правомочностей власника з володіння, розпорядження та користування майном на власний розсуд.

Зміст права власності визначений ст. 317 Цивільного кодексу України і складається з таких елементів:

1. Права володіння – це юридично забезпечена можливість фактичного фізичного та господарського панування власника над річчю.
2. Права користування – це юридично забезпечена можливість власникам здобувати майно, його корисні властивості для задоволення власних потреб.

3. Права розпорядження – це юридично забезпечена можливість визначати правову долю речі.

Специфіка права власності полягає не стільки у переліку правомочностей власника, скільки у самій сутності їхнього здійснення – здійснення на власний розсуд. Сьогодні до права власності включають право управління – це юридично забезпечена можливість власника визначати питання щодо того, хто і як буде здійснювати право власності належним йому майном. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місце знаходження майна.

Різновидами права власності є:

1. Право приватної власності (ст. 325 ЦК).
2. Право комунальної власності (ст. 327 ЦК).
3. Право державної власності ст. (326 ЦК).

Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Під час здійснення своїх прав та виконання обов'язків власник зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства. Усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав. Власність зобов'язує. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Держава не втручається у здійснення власником права власності. Діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб тільки у випадках і в порядку, встановлених законом. Здійснення права власності відбувається прямо або опосередковано. Перше властиве приватним власникам, друге – публічним (народу України, держави, територіальних громад), які здійснюють свої права через уповноважених осіб. Можливе й поєднання цих способів здійснення права власності, наприклад, це стосується використання і, зокрема, експлуатації житла, яке може здійснюватися власниками як безпосередньо, так і шляхом створення об'єднань.

Організаційно-установчі повноваження власника передбачені ст. 135 Господарського кодексу України, відповідно до якої власник майна має право одноосібно або спільно з іншими власниками на основі належного йому (їм) майна засновувати господарські організації або здійснювати господарську діяльність в інших організаційно-правових формах господарювання, не заборонених законом, на свій розсуд визначаючи мету і предмет, структуру утвореного ним суб'єкта господарювання, склад і компетенцію його органів управління, порядок використання майна, інші питання управління діяльністю суб'єкта господарювання, а також приймати рішення про припинення

заснованих ним суб'єктів господарювання відповідно до законодавства. Власник має право здійснювати організаційно-установчі повноваження також на підставі належних йому корпоративних прав відповідно до Господарського кодексу та інших законів.

Окрім цього, відповідно до Господарського кодексу України, власник має право особисто або через уповноважені ним органи з метою здійснення підприємницької діяльності засновувати господарські організації, закріплюючи за ними належне йому майно на праві власності, праві господарського відання, а для здійснення некомерційної господарської діяльності – на праві оперативного управління, визначати мету та предмет діяльності таких організацій, склад і компетенцію їх органів управління, порядок прийняття ними рішень, склад і порядок використання майна, визначати інші умови господарювання у затверджених власником (уповноваженим ним органом) установчих документах господарської організації, а також здійснювати безпосередньо або через уповноважені ним органи у межах, визначених законом, інші управлінські повноваження щодо заснованої організації та припиняти її діяльність відповідно до цього Кодексу та інших законів.

Право господарського відання – є речовим правом суб'єкта підприємництва, який володіє, користується та розпоряджається майном, закріпленим за ним власником, або уповноваженим ним органом, з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника, у випадках, передбачених Господарським кодексом України та іншими законами.

Такий обмежений правовий титул закріплення майна властивий державним комерційним підприємствам, майно яких перебуває у власності держави, від імені якої ним розпоряджаються відповідні уповноважені органи.

Передача майна на праві господарського відання для здійснення державним підприємством господарської діяльності здійснюється в два етапи: 1) вирішення його правової долі, функціонального призначення та категорії; 2) передача у користування відповідному суб'єкту господарювання.

Зазначений майновий титул можна охарактеризувати як особливий різновид речового права, що близьке за своїм змістом до права власності. Відмінність полягає у тому, що суб'єкт господарювання користується та розпоряджається не всім майном власника, а тільки тим, що за ним закріплено. Зазвичай, правом господарського відання держава наділяє свої державні підприємства. Держава як власник може встановлювати межі повноважень суб'єкта господарювання, які є вузкими, ніж повноваження власника.

Суб'єкти права господарського відання несуть відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним їм на праві господарського відання майном.

Власник майна, закріпленого на праві господарського відання за суб'єктом підприємництва, контролює використання та збереження належного йому майна безпосередньо або через уповноважений орган, не втручаючись в оперативну господарську діяльність підприємства.

Правом оперативного управління визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником, або уповноваженим ним органом, для здійснення некомерційної господарської діяльності у межах, визначених Господарським кодексом та іншими законами України, а також власником майна, або уповноваженим ним органом.

Суб'єкти права оперативного управління відповідають за своїми зобов'язаннями тільки коштами, що перебувають у їхньому розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава, в особі органу, до сфери управління якого входить суб'єкт права оперативного управління, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями цього підприємства.

Власник майна, закріпленого на праві оперативного управління за суб'єктом господарювання, контролює використання та збереження переданого в оперативне управління майна безпосередньо або через уповноважений орган. Має право вилучати у суб'єкта господарювання надлишкове майно, а також майно, що не використовується, та майно, що використовується не за призначенням.

Майно на праві оперативного управління закріплюється за казенними підприємствами та комунальними некомерційними підприємствами. Такі суб'єкти господарювання відповідають за своїми зобов'язаннями тільки тим майном, яке знаходиться у їхньому розпорядженні, крім цього, держава несе додаткову відповідальність за їхніми зобов'язаннями у разі, якщо їхнього майна недостатньо для погашення боргів. У зв'язку з цим такі суб'єкти господарювання не можуть бути визнані банкрутами.

Право господарського відання і оперативного управління захищається законом аналогічно до положень, що встановлені для захисту права власності.

Право оперативного управління характеризується тим, що суб'єкт господарювання, здійснюючи некомерційну господарську діяльність, володіє, користується і розпоряджається майном, але тільки за призначенням і цілями фінансування, особливо обмеженим тут є повноваження з розпорядження майном.

5 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДОВОГО ПРАВА ЯК ГАЛУЗІ, ЩО РЕГУЛЮЄ СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ

5.1 Загальна характеристика трудового права як галузі, що регулює соціальні права людини

Соціальні права людини закріплені у таких основних правових актах: Загальній декларації прав людини, Міжнародних пактах ООН, конвенціях Міжнародної організації праці, Європейській соціальній хартії тощо. Відповідно до положень цих актів, до основних соціальних прав належать: право на працю; на відпочинок; на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї; на охорону здоров'я, медичне страхування; на соціальне забезпечення; на освіту; на житло; на охорону і допомогу сім'ї; на захист материнства; на охорону і допомогу дітям та підліткам. Переважна частина вказаних прав регулюється нормами трудового права, що визначають особливості реалізації права на працю та соціальний захист.

Трудове право є самостійною галуззю права із своїм предметом, методом та розгалуженою системою нормативних актів на чолі з Кодексом законів про працю. У сфері трудового права існують засади приватноправового та публічно правового регулювання. Публічна сфера обмежується охороною праці, гарантіями часу відпочинку, наданням соціальних пільг для жінок.

Тенденції розвитку трудового права:

1. Розширення сфери дії законодавства про працю. Законодавство регулює окремі відносини, цілі інститути у відносинах щодо проходженню військової та напіввійськової служби, системи органів міністерства внутрішніх справ, Державної податкової служби тощо.

2. Зростання договірних засад у регулюванні відносин у сфері праці та зменшення імперативних норм.

3. Зростання приватноправових засад загалом у трудових правовідносинах.

4. Зміна ролі профспілок у регулюванні відносин: від опіки над працівниками профспілки переходять до соціального діалогу (партнерства) із роботодавцями, вони стають захисниками найманих працівників на різних рівнях.

5. Зростання ролі міжнародно-правового регулювання і актів міжнародних організацій у регулюванні трудових відносин в Україні (Україна ратифікувала 56 міжнародних конвенцій з приводу трудових прав).

Трудове право регулює відносини, пов'язані із здатністю людини до праці, що не можливо відокремити від людини.

У визначенні **предмету трудового права** варто виходити із поняття «праця», що є основним для цієї галузі. Праця розглядається у чотирьох аспектах:

1. *Філософське розуміння праці.* Праця – це одвічна умова існування людини; це засіб розвитку людини.

2. *Економічне розуміння праці.* Праця – це процес поєднання здібностей до праці людини, із засобами праці для впливу на об'єкт з метою створення певного продукту.

3. *Соціологічне розуміння праці.* Праця – це суспільно корисна діяльність людини у будь-якій сфері виробництва, надання послуг, з метою створення умов для розвитку суспільства.

4. *Правове розуміння праці.* Праця – це використання чи застосування здібностей до праці, у результаті якого виникають суспільні відносини, суб'єкти яких наділяються правами й обов'язками.

Трудове право регулює суспільні відносини, що виникають із застосування найманої праці, яка виникає поза сімейними відносинами та яка не має характеру підприємницької діяльності. Ці відносини (які регулюються правом) набувають характеру правовідносин, тобто їхні суб'єкти наділяються правами та обов'язками з приводу застосування праці або її використання, та створення належних умов. Крім того, трудове право регулює й інші, тісно пов'язані відносини. Такими відносинами є:

1. Відносини, які виникають перед трудовими і спрямовані на виникнення трудових правовідносин (відносини з працевлаштування, учнівські правовідносини).

2. Відносини, які ідуть разом із трудовими (дисциплінарні правовідносини)

3. Правовідносини, які виникають після трудових (поновлення на роботі).

У правовому регулюванні трудових відносин застосовуються єдність та диференціація. Єдність однакових засад, принципів на всіх працівників незалежно від їх особливих характеристик. Диференціація – врахування у трудових правовідносинах особливості праці: а) які мають об'єктивний характер (умови праці); б) галузеві ознаки (сільськогосподарське виробництво); в) кліматичні умови (робота у гірській місцевості). Особистісні ознаки: стать, вік, стан працездатності.

Метод трудового права характеризується поєднанням імперативних та диспозитивних засад. Імперативні норми застосовуються до нормування праці, встановлення правил поведінки, відповідальності тощо. Диспозитивні засади

проявляються у особливостях укладення трудових договорів, колективних договорів, визначення особливостей трудового розпорядку тощо.

Трудові правовідносини – двосторонній правовий зв'язок між працівником та роботодавцем (власник, або уповноважений ним орган), суб'єкти якого наділяються правами та обов'язками і зміст якого полягає у обов'язках працівника виконувати роботу за певною професією, спеціальністю, кваліфікацією із підкоренням внутрішньому трудовому розпорядку, а з боку роботодавця у забезпеченні належних умов і оплаті праці.

Ознаки трудових правовідносин:

1. Виконання роботи за певною трудовою функцією (професією, спеціальністю, кваліфікацією, посадою).

2. Виконання роботи власноруч, індивідуально, особисто.

3. Працівник включається до штату (складу) трудового колективу – штатного розпису.

4. Робота виконується з підкоренням правилам внутрішнього трудового розпорядку. Трудові правовідносини впливають з організованої праці, тобто з режимом, нормуванням роботи, заздалегідь встановленими нормами та розцінками.

5. Трудові правовідносини обов'язково оплатні правовідносини і оплата праці відбувається за заздалегідь встановлених нормах та розцінках, або за схемою посадових окладів.

Склад трудових правовідносин: 1) суб'єкти (учасники відносин), 2) об'єкти (є взаємна діяльність працівника і роботодавця: працівник повинен якісно виконувати свою трудову функцію, а роботодавець створювати усі належні для такого виконання умови); 3) зміст (права і обов'язки учасників трудових правовідносин).

Суб'єкти трудових правовідносин поділяються на:

За пов'язаністю з виконанням роботи:

1. Суб'єкти трудових правовідносин.

2. Суб'єкти відносин, які виникають на основі інших юридичних фактів, пов'язаних із трудовими правовідносинами.

Залежно від кількісного складу:

1. Індивідуальні (працівник, роботодавець).

2. Колективні (профспілки, їхні органи, об'єднання роботодавців).

Залежно від статусу:

1. Фізичні особи (працівники, роботодавці).

2. Юридичні особи.

Трудова праводієздатність виникає з моменту початку праці особи.

Колективні суб'єкти у сфері трудового права. Це насамперед трудовий колектив, профспілки (первинні профспілкові організації) та їхні виборні органи, об'єднання профспілок, об'єднання роботодавців.

Основними суб'єктами є:

Працівник – особа, яка досягла віку 16 років (за певних умов 15, а за згодою батьків з 14 років у вільний від навчання час і якщо не шкодить здоров'ю), дієздатна, свідома, працездатна.

Роботодавець – власник або уповноважений ним орган або фізична особа роботодавця.

5.2. Трудовий договір: поняття, види, порядок укладання

Трудовий договір є універсальною підставою виникнення трудових правовідносин, зміст якого визначає основні права обов'язки працівника і роботодавця, які його уклали. Відповідно до статті 21 чинного Кодексу законів про працю, **трудовим договором** є угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін. Разом із тим, працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Види трудових договорів:

1. Залежно від строку:

- постійний;
- укладений на певний, визначений строк (зокрема тимчасовий, укладений на 2 місяці).

2. Залежно від місця роботи:

- за основним місцем роботи;
- за сумісництвом.

3. Залежно від тривалості робочого часу:

- на повний робочий день;
- на неповний (скорочений) робочий день.

4. Залежно від суб'єктного складу:

- з інвалідами;

– з неповнолітніми, які виконують роботу у вільний від навчання час (особи, які досягли 14 років та продовжують навчання) і т. ін.

Зміст трудового договору складають такі умови:

1. Ті, що встановлюються законодавством, підзаконними актами, колективними договорами, локальними нормативними актами, і не залежать від волі сторін.

2. Ті, що встановлюються за угодою сторін: 1) основні; 2) факультативні.

До основних умов належать:

1. **Умова про місце роботи.** *Місцем роботи* є підприємство, установа, організація. *Робочим місцем* – місце конкретного виконання роботи. Для водіїв таке місце може бути, наприклад, конкретний транспортний засіб. Зміна місця роботи може відбуватися тільки у вигляді розірвання трудового договору. Зміна робочого місця – це, зазвичай, переміщення.

2. **Трудова функція** – це рід трудової діяльності, який визначається через *професію* (сукупність теоретичних знань та практичних навичок у певній сфері людського буття. Наприклад, лікар у медицині), *спеціальність* (це конкретний напрямок у межах професії, тобто також сукупність теоретичних знань та практичних навичок. Наприклад, лікар-стоматолог), *кваліфікацію* (це рівень оволодіння процесією, який визначається у таких категоріях, як клас, категорія, розряд і освіта), *посаду*.

3. **Оплата праці.** Регулюється як на рівні законодавства (ЗУ «Про оплату праці», Кодексом законів про працю України), так і на рівні локальних нормативно-правових актів (Положення про оплату праці та колективні договори).

До факультативних належать:

Строк трудового договору. Відповідно до ст. 23 Кодексу законів про працю трудові договори можуть бути:

– *безстроковими* – без зазначення певного строку;

– *на визначений строк* – він встановлюється самими сторонами, законодавством певним терміном не обмежується;

– *ті строки, які зумовлені тривалістю певних робіт.*

Трудові відносини на певний строк можуть виникати тільки у порядку винятку із загального правила, яке ми можемо сформулювати як «стабільність трудових правовідносин». Ця ознака є гарантією права на працю. Трудові правовідносини мають укладатися на невизначений строк. Строковий трудовий договір укладається тільки у випадках, коли трудові правовідносини не можуть бути встановленими на невизначений строк:

а) коли строковий характер договору визначається характером роботи;

б) умови виконання цієї роботи;

в) інтереси працівника та в інших випадках.

Особливою формою трудового договору є **контракт**, у якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України.

Контракт може містити додаткові підстави (умови) розірвання трудового договору і додаткові умови матеріальної відповідальності.

Сфера дії контрактів визначається законами. Контракти можуть укладатися тільки з тими працівниками і тільки у тих випадках, які безпосередньо закріплені у законах.

Контракт має містити додаткові порівняно із законодавством, із локальними нормативно-правовими актами соціально-побутові умови, умови матеріального стимулювання, як компенсація додаткових умов розірвання договору.

Найчастішою додатковою умовою припинення контракту є невиконання умов контракту (у контракті можуть бути зазначені конкретні результати роботи даного працівника), завдання шкоди іміджу компанії працівником.

Стаття 24 Кодексу законів про працю визначає умови прийняття на роботу. Відповідно до цієї статті трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;
- 5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім (стаття 187 Кодексу законів про працю);
- 6) при укладенні трудового договору з фізичною особою;
 - 6-1) при укладенні трудового договору про дистанційну роботу або про надомну роботу;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

При укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати паспорт або інший документ, що посвідчує особу, трудову книжку, а у випадках, передбачених законодавством, – також документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я, відповідний військово-обліковий документ та інші документи.

Важливо пам'ятати, що працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Важливим є те, що при укладенні трудового договору забороняється вимагати від осіб, які поступають на роботу, відомості про їхню партійну і національну приналежність, походження, реєстрацію місця проживання чи перебування та документи, подання яких не передбачено законодавством.

Перш ніж допустити працівника до роботи, роботодавець зобов'язаний виконати дії, передбачені ст. 29 Кодексу законів про працю. Перелік дій залежить від форми виконання роботи : 1) трудовий договір про виконання роботи; 2) трудовий договір про дистанційну роботу.

У разі укладання трудового договору про виконання роботи, роботодавець зобов'язаний:

1) роз'яснити працівникові його права і обов'язки та повідомити під розписку про умови праці, наявність на робочому місці, на якому він працюватиме, небезпечних і шкідливих виробничих факторів, які ще не усунуто, та можливі наслідки їхнього впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до законодавства і колективного договору;

2) ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;

3) визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами;

4) проінструктувати працівника з питань техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони.

У разі укладання договору про дистанційну роботу роботодавець зобов'язаний:

1) ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором;

2) надати працівникові рекомендації щодо роботи з обладнанням та засобами, які власник або уповноважений ним орган надає працівнику для виконання певного обсягу робіт.

Водночас варто пам'ятати, що ознайомлення може відбуватися у формі дистанційного інструктажу або шляхом проведення навчання безпечним

методам роботи на конкретному технічному засобі. У трудовому договорі за згодою сторін можуть передбачатися додаткові умови щодо безпеки праці.

Ознайомлення працівників з наказами (розпорядженнями), повідомленнями, іншими документами власника або уповноваженого ним органу щодо їхніх прав та обов'язків допускається з використанням визначених у трудовому договорі засобів електронного зв'язку. У такому разі підтвердженням ознайомлення вважається факт обміну відповідними електронними документами між власником або уповноваженим ним органом та працівником.

5.3 Підстави припинення трудових правовідносин

Підстави припинення трудових правовідносин визначають чинним Кодексом законів про працю України (ст. ст. 36, 38, 39, 40, 41, 28, 199, 37, 7) та іншим законами. У контрактах можуть встановлюватися додаткові умови припинення трудових договорів. Тоді такий контракт припиняється за п.8 ст. 36 Кодексу законів про працю (підстави, передбачені контрактом).

Такі умови містяться у Кодексі законів про працю: ст. 36 (загальні підстави припинення трудового договору), ст. 38 (розірвання трудового договору, укладеного на невизначений строк, з ініціативи працівника), ст. 39 (розірвання строкового трудового договору з ініціативи працівника), ст. 40 (розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу), ст. 41 (додаткові підстави розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з окремими категоріями працівників за певних умов), ст. 28 (за результатами випробування), ст. 199 (розірвання трудового договору з неповнолітнім на вимогу його батьків або інших осіб), ст. 7 (припинення трудового договору з деякими категоріями працівників: осіб, які працюють у районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я, тимчасових і сезонних працівників).

Додаткові умови можуть встановлюватися в інших нормативно-правових актах, таких як ЗУ «Про державну службу», ЗУ «Про Конституційний Суд України», ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», «Про прокуратуру».

Відповідно до ст. 36 Кодексу законів про працю, підставами припинення трудового договору є:

- 1) угода сторін;
- 2) закінчення строку (у разі строкового трудового договору та договору, укладеного на виконання певної роботи), крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їхнє припинення;

3) призов або вступ працівника або власника – фізичної особи на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу, крім випадків, коли за працівником зберігаються місце роботи, посада відповідно до частини третьої статті 119 Кодексу законів про працю, а саме: за працівниками, призваними на строкову військову службу, військову службу за призовом осіб офіцерського складу, військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період або прийнятими на військову службу за контрактом, у тому числі шляхом укладення нового контракту на проходження військової служби, під час дії особливого періоду на строк до його закінчення або до дня фактичного звільнення зберігаються місце роботи, посада і середній заробіток на підприємстві, в установі, організації, фермерському господарстві, сільськогосподарському виробничому кооперативі незалежно від підпорядкування та форми власності і у фізичних осіб – підприємців, у яких вони працювали на час призову. Таким працівникам здійснюється виплата грошового забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»;

4) розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41) або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45);

5) переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;

6) відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;

7) набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження роботи;

7-1) укладення трудового договору (контракту), всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції», встановленим для осіб, які звільнилися або іншим чином припинили діяльність, пов'язану з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування, протягом року з дня її припинення;

7-2) з підстав, передбачених Законом України «Про очищення влади»;

7-3) набрання законної сили рішенням суду про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави стосовно особи,

уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, у випадках, передбачених Цивільним-процесуальним кодексом;

8) підстави, передбачені контрактом;

9) підстави, передбачені іншими законами.

У випадках, передбачених пунктами 7, 7-1 і 7-3 частини першої цієї статті, особа підлягає звільненню з посади у триденний строк з дня отримання органом державної влади, органом місцевого самоврядування, підприємством, установою, організацією копії відповідного судового рішення, яке набрало законної сили, а у випадку, передбаченому пунктом 7-2, особа підлягає звільненню з посади у порядку, визначеному Законом України «Про очищення влади».

Розірвання трудового договору з ініціативи працівника, що укладений на невизначений строк, відбувається відповідно до таких правил:

– працівник зобов'язаний попередити роботодавця за два тижні до дати звільнення;

– працівник може звільнитись із зазначеної ним дати без дотримання строку попередження у разі наявності таких умов: 1) переїзд на нове місце проживання; 2) переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість; 3) вступ до навчального закладу; 4) неможливість проживання у даній місцевості, підтверджена медичним висновком; 5) вагітність; 6) догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або дитиною з інвалідністю; 7) догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або особою з інвалідністю I групи; 8) вихід на пенсію; прийняття на роботу за конкурсом, 9) з інших поважних причин.

Якщо працівник після закінчення строку попередження про звільнення не залишив роботи і не вимагає розірвання трудового договору, власник або уповноважений ним орган не вправі звільнити його за поданою раніше заявою, крім випадків, коли на його місце запрошено іншого працівника, якому відповідно до законодавства не може бути відмовлено в укладенні трудового договору.

Працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо власник або уповноважений ним орган не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору.

Строковий трудовий договір може бути розірвано з ініціативи працівника достроково у разі:

– його хвороби або інвалідності, які перешкоджають виконанню роботи за договором;

– порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, колективного або трудового договору;

– у випадках, передбачених для розірвання безстрокового трудового договору.

Розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу у разі:

1) змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників.

Важливо, що звільнення відповідно до цього пункту можливе тільки у разі скорочення чисельності штату або припинення діяльності роботодавця та тільки у разі, якщо працівника неможливо перевести на іншу роботу. При цьому передбачається попередження за 2 місяці та застосовується право переважного права залишення на роботі (ст. 42 КЗпП);

2) виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню даної роботи, а так само в разі відмови у наданні допуску до державної таємниці або скасування допуску до державної таємниці, якщо виконання покладених на нього обов'язків вимагає доступу до державної таємниці;

3) систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

4) прогулу (в тому числі відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

7) появи на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

8) вчинення за місцем роботи розкрадання (в тому числі дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу;

10) призову або мобілізації власника – фізичної особи під час особливого періоду;

11) встановлення невідповідності працівника займаній посаді, на яку його прийнято, або виконуваній роботі протягом строку випробування.

Додатковими підставами розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу є:

1) одноразового грубого порушення трудових обов'язків керівником підприємства, установи, організації всіх форм власності (філіалу, представництва, відділення та іншого відокремленого підрозділу), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, установи, організації, його заступниками, а також службовими особами податкових та митних органів, яким присвоєно спеціальні звання, і службовими особами центральних органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у сферах державного фінансового контролю та контролю за цінами;

1-1) винні дії керівника підприємства, установи, організації, внаслідок чого заробітна плата виплачувалася несвоєчасно або в розмірах, нижчих від встановленого законом розміру мінімальної заробітної плати;

2) винні дії працівника, який безпосередньо обслуговує грошові, товарні або культурні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довір'я до нього з боку власника або уповноваженого ним органу;

3) вчинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку, не сумісного з продовженням даної роботи;

4) перебування всупереч вимогам Закону України «Про запобігання корупції» у прямому підпорядкуванні у близької особи;

4-1) наявність у працівника реального чи потенційного конфлікту інтересів, який має постійний характер і не може бути врегульований в інший спосіб, передбачений Законом України «Про запобігання корупції»;

5) припинення повноважень посадових осіб.

Таким чином, розірвання трудового договору з ініціативи працівника можливе у випадках порушення законодавства, умов трудового договору (контракту), вчинення дій, що суперечать моральним засадам суспільства, припинення повноважень посадових осіб (наприклад у разі патронатної служби).

6 ВІТЧИЗНЯНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

6.1 Юридична відповідальність як інструмент захисту прав і свобод людини і громадянина

Конституція України, як вже зазначалося раніше, закріплює основоположні права і свободи людини і громадянина, які надають можливість будь-якій особі вільно жити, відчувати свою захищеність, мати умови для економічного, культурного розвитку, соціального добробуту. Проте такий стан захищеності кожного залежить не лише від наявності нормативного закріплення прав, а й реальної поведінки інших осіб у суспільстві, які повинні дотримуватись правил, встановлених у законодавстві, діяти в межах своєї свободи, яка закінчується там, де починається право іншого. У випадку ж порушення встановлених правил, держава бере на себе обов'язок припинити або сприяти припиненню такого порушення, відновити правомірний стан відносин, захистити особу, права якої порушено, або все суспільство. Інструментом держави для досягнення зазначених цілей в цьому випадку стає юридична відповідальність.

Юридична відповідальність – це передбачені законом несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, які виникають у особи в наслідок вчинення правопорушення і забезпечуються силою державного примусу.

Ознаки юридичної відповідальності:

1. Спирається на державно-правовий примус (законодавством передбачені конкретні види покарань за вчинення особою відповідного порушення правил; функціонує система органів, які забезпечують порядок реалізації покарання і які діють у межах і на підставі закону).

2. Виражається в обов'язку особи відчувати певні позбавлення особистого (обмеження чи позбавлення волі), матеріального (штраф, конфіскація майна) чи організаційного (позбавлення права здійснювати певну діяльність, відсторонення від посади) характеру.

3. Настає лише на підставі вчинених або вчинюваних правопорушень (ознака і принцип юридичної відповідальності, що має свій виток ще з часів Стародавнього Риму, коли існувало правило «*culpaе роена раg esto*» – покарання без вини не існує, покарання відповідає порушенню), проявляється у законодавчій вимозі доведення факту вчинення правопорушення для застосування санкцій, неможливості притягнення до будь-якої відповідальності особи на підставах, що не передбачають наявності факту особистого вчинення порушення).

4. Реалізується у відповідних процесуальних формах (здійснюється винятково у визначеній формі, що передбачена процесуальним законодавством).

Юридична відповідальність засновується на принципах:

Законності:

- юридична відповідальність настає за дії чи бездіяльність, а не за думки, ідеї, світогляд, особисті якості;
- настає за суспільно шкідливі та/або небезпечні діяння, що здійснені деліктоздатною особою;
- за діяння, що протирічать закону, є протиправними;
- за особисті діяння правопорушника.

Обґрунтованості (наявність доведеного факту правопорушення з урахуванням усіх обставин, що супроводжували вчинене порушення (пом'якшуючих та обтяжуючих обставин)).

Доцільності (співрозмірність характеру вчиненого діяння та виду та міри відповідальності з урахуванням особистості порушника на інших значущих обставин).

Невідворотності (неминучості настання відповідальності правопорушника).

Своєчасності (законом передбачається строк, протягом якого після вчинення правопорушення особу можна притягнути до відповідальності. Це є важливим для досягнення мети юридичної відповідальності – захист прав та інтересів осіб і держави, виховання порушника в дусі поваги до закону. Із плином часу зазвичай, ситуація якісно змінюється: змінюється вік, характер порушника, його ставлення до своїх діянь, може зникнути потреба у поновленні порушених прав тощо, тому важливо, щоб особа притягалася до відповідальності якомога швидше з урахуванням необхідного строку для справедливого судового розгляду її справи, часу на збирання доказів і доведення її вини. Проте є такі особливо тяжкі правопорушення, ступінь тяжкості яких не змінюється і строк давності до них не застосовують – це військові злочини, злочини проти миру та безпеки людства).

Справедливості:

- покарання не повинно принижувати людську гідність;
- за одне правопорушення особа може бути притягнута лише один раз до одного виду юридичної відповідальності;
- з урахуванням правила «закон зворотної сили не має» - тобто особа може притягатися до відповідальності за те порушення, яке визнається законом як порушення на момент його вчинення.

Підстави юридичної відповідальності

Юридична відповідальність є механізмом, що покликаний подолати наслідки такої поведінки особи, що суперечить законним правилам, встановленим чи санкціонованим державою, тобто виникає лише в наслідок вчинення правопорушення. Отже, підставою для притягнення особи до юридичної відповідальності є факт вчинення цією особою правопорушення.

Правопорушення – це суспільно шкідливе неправомірне винне діяння деліктоздатної особи, що тягне за собою юридичну відповідальність.

Ознаки правопорушення:

1) це суспільно шкідливе чи суспільно небезпечне діяння;

2) це протиправне діяння;

3) вчиняється в наслідок вольової поведінки особи (у момент вчинення правопорушення особа розуміє протиправність свого діяння та/або може керувати своєю поведінкою. У випадках, коли такого не відбувається (через вік, певні розлади психіки, примус чи інші обставини), особа звільняється від відповідальності, навіть якщо діяння було шкідливим чи небезпечним);

4) виявляється у дії чи бездіяльності (протиправна дія – пошкодження чужого майна, нанесення тілесних ушкоджень, видання незаконного акту посадовою особою тощо; протиправна бездіяльність – залишення особи у небезпеці, ігнорування заяв громадян посадовою особою органу державної влади, прогул);

5) це винне діяння (діяння вчиняються особою, яка свідомо порушує права та інтереси інших людей, зневажає законом. Вина – психічне ставлення особи до свого діяння та його наслідків, що виражається у формі умислу чи необережності);

6) це каране діяння (законом передбачено покарання за вчинення відповідного діяння).

Правопорушення складається з чотирьох елементів, які у сукупності і складають необхідну і достатню підставу для притягнення особи до відповідальності:

1. Суб'єкт – фізична чи юридична особа, що вчинила правопорушення і є деліктоздатною.

2. Суб'єктивна сторона – сукупність ознак, що характеризують психічне ставлення особи до її діяння та його наслідків (вина у формі умислу чи необережності, мотив, мета).

3. Об'єкт – суспільні відносини, права та інтереси осіб, суспільства, держави, які зазнають негативного впливу від правопорушення (суспільна безпека, територіальна цілісність, право власності особи на річ тощо).

4. Об'єктивна сторона – сукупність зовнішніх ознак правопорушення (протиправне діяння, негативні наслідки та причинно-наслідковий зв'язок між діянням та наслідками).

6.2 Види юридичної відповідальності за галузевою належністю

У попередньому питанні ми розглянули поняття юридичної відповідальності, її ознаки, принципи та підстави. Ми зазначили, що відповідальність настає за порушення певних правил, прав та інтересів інших осіб. Проте такі права та інтереси не однорідні, не однакові, вони різняться за видами, за характером їх реалізації, способами їх захисту та за іншими підставам – ці особливості закріплюються у різних правових галузях. Так само і види відповідальності за їх порушення встановлюються відповідними галузями права.

Отже, за галузевою приналежністю відносин, які порушуються, юридична відповідальність за такі порушення буває таких видів:

1. Конституційно-правова відповідальність.

Конституційно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що настає за вчинення конституційного правопорушення (проступку) вищими державними органами та їхніми посадовими особами.

Суб'єкти вчинення (хто вчиняє): держава; вищі органи державної влади – Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України, Президент України, народні депутати, міністри та інші органи та посадові особи, які складають правову та політичну систему України; політичні партії та громадські організації; фізичні особи.

Суб'єкти притягнення (хто має повноваження притягти винних суб'єктів до відповідальності): Конституційний Суд України, Верховна Рада України, Президент України, територіальна громада (виборці) тощо.

Підстава притягнення до відповідальності – конституційний проступок – це суспільно шкідливе протиправне діяння, що полягає у спричиненні шкоди порядку організації та діяльності органів державної влади та управління, формі державного правління та устрою, конституційним правам та свободам громадян, проте яке не містить ознак злочину.

Конституційно-правові санкції: імпічмент, розпуск парламенту, вотум недовіри уряду, дострокове припинення повноважень народного депутата тощо.

Порядок притягнення до конституційної відповідальності регулюється Конституцією України і спеціальними законами.

2. Цивільно-правова відповідальність.

Цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що настає за вчинення цивільного правопорушення (проступку) фізичними чи юридичними особами.

Суб'єкти вчинення (хто вчиняє): фізичні та юридичні особи (підприємства, установи, організації усіх форм власності), що вступають у цивільні правовідносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності цих учасників.

Суб'єкти притягнення: сам правопорушник може свідомо понести цивільну відповідальність, суд.

Підстава притягнення до відповідальності – цивільне правопорушення – це суспільно шкідливе протиправне діяння, що полягає у порушенні майнових та особистих немайнових прав учасників цивільних відносин: невиконання чи неналежне виконання зобов'язань за договором, спричинення шкоди майну іншої особи, приниження честі, гідності, ділової репутації особи, завдання моральної шкоди.

Цивільно-правові санкції: відшкодування збитків, відшкодування моральної шкоди, сплата штрафних санкцій, припинення дій, що порушують права іншої особи та інші.

Порядок притягнення до цивільної відповідальності регулюється Цивільним процесуальним кодексом України (ЦПК).

3. Адміністративно-правова відповідальність.

Адміністративно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що настає за вчинення адміністративного правопорушення (проступку) фізичними чи юридичними особами.

Суб'єкти вчинення: фізичні особи.

Суб'єкти притягнення: посадові особи органів виконавчої влади, суд.

Підстава притягнення до відповідальності – адміністративне правопорушення – це суспільно шкідливе протиправне діяння, що полягає у винному діянні, що посягає на суспільний порядок (хуліганство), власність (самовільне використання надр, що знаходяться у державній власності, дрібне викрадення чужого майна) права та законні інтереси громадян (порушення законодавства про захист прав споживачів, недобросовісна конкуренція), порядок державного управління (несвоєчасні виплата пенсій, порушення правил пожежної безпеки, порушення норм охорони праці, порушення правил дорожнього руху тощо).

Адміністративно-правові санкції: попередження, штраф, адміністративний арешт, позбавлення спеціальних прав, громадські роботи,

виправні роботи, суспільно-корисні роботи, оплатне та безоплатне вилучення предмета, що є знаряддям вчинення правопорушення та інші.

Порядок притягнення до адміністративної відповідальності регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

4. Кримінально-правова відповідальність.

Кримінально-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що настає за вчинення кримінального правопорушення фізичними особами.

Суб'єкти вчинення (хто вчиняє): фізичні осудні особи.

Суб'єкти притягнення: **лише суд.**

Підстава притягнення до відповідальності – кримінальне правопорушення (кримінальний проступок та злочин) – це передбачене Кримінальним Кодексом України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення. Кримінальні правопорушення можуть посягати на права і свобод людини і громадянина (насильницьке зникнення, катування, захоплення заручників, торгівля людиною, гвалтування, умисне вбивство, залишення у небезпеці тощо), власності (крадіжка, розбій, грабіж тощо), громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України, мир і безпеку людства (тероризм, дії, спрямовані на насильницьке повалення конституційного ладу, бандитизм, шпигунство, диверсія тощо).

Кримінально-правові санкції: штраф, арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі, громадські роботи, виправні роботи, конфіскація майна, позбавлення права займатись певною діяльністю тощо.

Порядок притягнення до Кримінальної відповідальності регулюється Кримінальним процесуальним Кодексом України (КПК України).

5. Дисциплінарна відповідальність.

Підстава притягнення до відповідальності – дисциплінарний проступок – це суспільно шкідливе протиправне діяння, що полягає у невиконанні працівником, студентом, військовим виробничих, навчальних, воєнних обов'язків, порушення правил внутрішнього трудового розпорядку.

Суб'єкти вчинення: фізичні особи – працівники, студенти, військові, службовці.

Суб'єкти притягнення: адміністрація (власник або уповноважений ним орган).

Дисциплінарні санкції: догана, звільнення, позбавлення/пониження у класному чині, званні тощо.

Порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності регулюється Кодексом законів про працю України (КЗпП), дисциплінарними статутами тощо.

6. Матеріальна відповідальність.

Підстава притягнення до відповідальності – матеріальний проступок – суспільно шкідливе діяння, що полягає у заподіянні шкоди підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на особу трудових обов'язків.

Суб'єкти вчинення: фізичні особи – працівники, студенти, військові, службовці.

Суб'єкти притягнення: адміністрація (власник або уповноважений ним орган підприємства, установи, організації, фізична особа-роботодавець), працівник може добровільно відшкодувати завдану ним шкоду.

Матеріальні санкції: грошове стягнення.

Порядок притягнення до матеріальної відповідальності регулюється Кодексом законів про працю України (КЗпП).

6.3 Способи захисту прав особи. Самозахист як вид неюрисдикційного способу захисту прав і свобод людини та громадянина

У попередніх розділах було розглянуто можливості щодо захисту порушених прав осіб, що надаються і закріплюються Конституцією. Аналіз зазначених можливостей веде до висновку, що захистити свої права особа може як самостійно (оскільки у ст. 27 Конституції проголошено право кожної людини захищати своє життя та здоров'я й життя та здоров'я інших людей від протиправних посягань), так і за допомогою посадових чи службових осіб чи органів, до компетенції яких належить можливість розгляду спірних питань (закріплені у Конституції право на судовий захист, на направлення індивідуальних чи колективних звернень, на звернення за захистом до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо). Узагальнюючи цей висновок, наведемо існуючу у теорії права класифікацію способів захисту прав і свобод людини і громадянина, відповідно до якої способи захисту можна поділити на два види: **неюрисдикційні та юрисдикційні**. Далі розглянемо детально кожний з них.

Неюрисдикційні способи захисту

Закріплене в Конституції право має порядок його реалізації, який деталізований і встановлений в інших законах та підзаконних нормативних актах, що належать до різних законодавчих галузей (кримінальна, цивільна, господарська, адміністративна тощо). На вищому законодавчому рівні закріплюється право особи самостійно, не звертаючись до державних органів

чи їх посадових осіб протидіяти протиправним посяганням з боку інших осіб. На практиці це може виявлятися у тому, що у випадку фізичного насилля особа має право фізично захищатися, у випадку посягань на майно – має право використовувати властивості засобів чи предметів для захисту від нападу іншої особи та для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язань – організувати свою поведінку у зобов'язаннях так, щоб не допускати порушень з боку іншої особи (передавати товар після попередньої оплати, після перевірки якості товару тощо). У першому випадку мова йде про закріплене в Конституції і деталізоване у кримінальному законі право необхідної оборони, в інших випадках – можливості протидії, закріплені цивільним, господарським законодавством.

Зокрема, згідно з частиною 1 ст. 36 КК України необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищає себе, іншу особу, а також суспільні інтереси, інтереси територіальної громади чи інтереси держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної й достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо не було допущено перевищення меж необхідної оборони. У частині 2 ст. 36 КК України законодавчо закріплено положення про те, що кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади. Необхідна оборона може мати на меті захист:

а) особистих (природних) благ людини (життя, здоров'я, честь, гідність, воля), будь-яких її прав та законних інтересів; б) особистих благ, прав та законних інтересів іншої людини; в) цінностей організацій незалежно від форм власності й цінностей держави. Інакше кажучи, будь-яке благо людини (природне або соціальне), будь-яка матеріальна чи духовна цінність, що охороняється правом, становлять предмет захисту від злочинного посягання з боку іншої людини. Необхідна оборона як підстава для звільнення від відповідальності повинна відповідати таким умовам:

1. Посягання має бути дійсним (воно існує реально, у житті, а не лише в уяві того, хто вважає себе таким, що перебуває у стані необхідної оборони).

2. Оборона має здійснюватися від суспільно небезпечного посягання.

3. Посягання має бути наявним (воно вже розпочалося, але ще не закінчилося).

4. Захисту в процесі необхідної оборони підлягають лише законні права та інтереси.

За наявності цих обставин заподіяння постраждалою особою шкоди нападникові буде розцінено судом як необхідна оборона, і особа не буде нести відповідальність за таке заподіяння шкоди. Перевищенням меж необхідної оборони, як зазначено в частині 3 ст. 36 КК України, визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. У цьому випадку особа, яка захищалась, проте перевищила межі необхідної оборони, може бути притягнута до відповідальності.

Правовою основою застосування самозахисту у цивільних справах є ст. 19 ЦК України, якою самозахист визначається як застосування особою засобів протидії, що не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Межі правомірності способів самозахисту окреслені частиною другою цієї статті: дії особи по самозахисту мають бути не заборонені законом і не суперечити моральним засадам суспільства, відповідати змісту права, що порушене, відповідати характеру дій, якими право порушене, бути співмірними із наслідком, що спричинені порушенням. За змістом ч. 3 ст. 19 ЦК України особа має право самостійно обрати спосіб самозахисту чи скористатися способом захисту, передбаченому договором або актами цивільного законодавства.

Юрисдикційні способи захисту

Юрисдикційні способи захисту прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб – це сукупність нормативно визначених форм діяльності уповноважених органів державної влади, посадових і службових осіб, органів місцевого самоврядування щодо захисту таких прав і свобод, які передбачають підготовку, прийняття та ухвалення індивідуального рішення у справі.

Іншими словами, це можливість захисту права особи діями певного владного органу, у компетенції якого є можливість захистити порушені права осіб. Таким органом може бути або судовий орган (тобто суд), або будь-який інший орган чи посадова особа виконавчої гілки влади чи орган місцевого самоврядування. Тоді можна говорити про судові або адміністративні механізми захисту порушених прав.

6.4 Адміністративні способи захисту прав і свобод людини та громадянина.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Адміністративні засоби захисту передбачають можливість захисту порушеного права шляхом розгляду спорів про право громадян в органах виконавчої влади та місцевого самоврядування. Порядок звернення до органів виконавчої влади детально регламентований Законом України «Про звернення громадян» № 393/96-ВР від 02.10.1996.

Закон передбачає право фізичних осіб (як громадян, так і не громадян України, які законно перебувають на території України) звернутися як до державних органів, органів місцевого самоврядування, так і до керівництва підприємств різних форм власності, засобів масової інформації, з питаннями щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів.

Законом встановлено вимоги до оформлення звернення, його форми, строків на оскарження, строків розгляду питання, прийняття можливих рішень після розгляду звернень та інші особливості, які ми розглянемо детальніше.

Наприклад, звернення може бути викладено в письмовій або усній формі у вигляді одного з таких трьох документів: пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) – звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їхньої діяльності. Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Оскарженню підлягають лише ті діяння державних органів, унаслідок яких: порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян); створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод; незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Для того щоб звернення було розглянуто, воно має бути належно оформлено:

1. Зазначено назву адресата (назву органу чи посадової особи, підприємства, ЗМІ).

2. Зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина.

3. Викладено сутність порушеного питання.

4. Письмове звернення має бути підписано заявником із зазначенням дати.

5. В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним. Застосування електронного цифрового підпису при надсиланні електронного звернення не вимагається

Звернення може бути подано окремою особою (індивідуальне) або групою осіб (колективне). Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, повноваження якої оформлені відповідно до законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (електронне звернення).

Звернення також може бути усним. Усне звернення викладається громадянином на особистому прийомі або за допомогою засобів телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні «гарячі лінії» та записується (реєструється) посадовою особою.

Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження.

Звернення, належно оформлені і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду. Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення. Якщо питання, порушені у зверненні, не входять до повноважень того органу, до якого воно надійшло, таке звернення в термін не більше п'яти днів пересилається органом-одержувачем за належністю відповідному органу чи посадовій особі, про що повідомляється громадянину, який подав звернення. У разі, якщо звернення не містить даних, необхідних для прийняття обґрунтованого рішення органом чи посадовою особою, воно в той же термін повертається громадянину з відповідними роз'ясненнями.

Забороняється направляти скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються.

Орган державної влади чи інший одержувач звернення має право відмовити у розгляді звернення лише за наявності конкретних, передбачених у законі підстав (письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), повторні звернення одним і тим же органом від

одного і того ж громадянина з одного і того ж питання, якщо перше вирішено по суті, а також звернення, подані з порушенням терміну звернення, звернення осіб, визнаних судом недієздатними. Рішення про припинення розгляду такого звернення приймає керівник органу, про що повідомляється особі, яка подала звернення.

Рішення вищого державного органу, який розглядав скаргу, в разі незгоди з ним громадянина може бути оскаржено до суду в термін, передбачений законодавством України.

Органи, що отримали звернення в межах своїх повноважень, зобов'язані:

- об'єктивно, всебічно і вчасно перевіряти заяви чи скарги;
- у разі прийняття рішення про обмеження доступу громадянина до відповідної інформації при розгляді заяви чи скарги скласти про це мотивовану постанову;
- на прохання громадянина запрошувати його на засідання відповідного органу, що розглядає його заяву чи скаргу;
- скасовувати або змінювати оскаржувані рішення у випадках, передбачених законодавством України, якщо вони не відповідають закону або іншим нормативним актам, невідкладно вживати заходів до припинення неправомірних дій, виявляти, усувати причини та умови, які сприяли порушенням;
- забезпечувати поновлення порушених прав, реальне виконання прийнятих у зв'язку з заявою чи скаргою рішень;
- письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення;
- вживати заходів щодо відшкодування у встановленому законом порядку матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину в результаті ущемлення його прав чи законних інтересів, вирішувати питання про відповідальність осіб, з вини яких було допущено порушення, а також на прохання громадянина не пізніше як у місячний термін довести прийняте рішення до відома органу місцевого самоврядування, трудового колективу чи об'єднання громадян за місцем проживання громадянина;
- у разі визнання заяви чи скарги необґрунтованою, роз'яснити порядок оскарження прийнятого за нею рішення;
- не допускати безпідставної передачі розгляду заяв чи скарг іншим органам;
- особисто організовувати та перевіряти стан розгляду заяв чи скарг громадян, вживати заходів до усунення причин, що їх породжують, систематично аналізувати та інформувати населення про хід цієї роботи.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін **не більше одного місяця** від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їхнього отримання. У певних випадках цей термін може бути подовжено до сорока п'яти днів за погодженням з керівництвом відповідного органу з обов'язковим повідомленням особи, яка подала звернення.

Усі передбачені законом одержувачі звернення розглядають звернення громадян **безоплатно**.

Правовий статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

У процесі побудови демократичної, правової та соціальної держави беззаперечною умовою є забезпечення відчуття захищеності людини від незаконних дій органів державної влади, місцевого самоврядування та юридичних осіб. Додатковим інститутом у системі захисту прав і свобод людини і громадянина, за прикладом західноєвропейських держав, створено інститут омбудсмена, який має офіційну назву – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений з прав людини, Омбудсмен).

Уповноважений з прав людини є посадовою особою держави, яка здійснює контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини та здійснює захист прав кожного на території України, а також громадян України за її межами.

Разом із тим у своїй діяльності Уповноважений з прав людини є незалежним від інших державних органів та посадових осіб, у той же час він доповнює, а не скасовує існуючі засоби захисту, не перебираючи водночас на себе повноваження інших інституцій.

До основних сфер, у яких Омбудсменом здійснюється контроль, належать:

- дотримання соціально-економічних прав людини, зокрема, прав на соціальний захист, охорону здоров'я, безпечне довкілля, трудових, житлових, майнових та фінансових прав громадян;

- право на справедливий судовий захист, у межах якого регулюється доступ до правосуддя, розумний строк судового розгляду, своєчасне та повне виконання рішення, дотримання принципу презумпції невинуватості та забезпечення ефективності досудового розслідування;

- реалізація функцій національного превентивного механізму, який включає в себе відвідування місць позбавлення волі, приміщень Національної поліції, та інших правоохоронних органів, моніторинг закладів системи охорони здоров'я, освіти та соціального захисту населення;

– дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та жителів окупованих територій, зокрема, щодо розгляду питань з виплатами, оформленням документів, забезпечення житлом;

– гарантування конституційних прав і свобод військовослужбовців, поліцейських, осіб, звільнених з служби, ветеранів війни;

– дотримання прав на доступ до публічної інформації та на захист персональних даних;

– забезпечення свободи від дискримінації, зокрема за ознаками інвалідності, сексуальної орієнтації, раси, кольору шкіри та релігійних переконань;

– дотримання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;

– дотримання прав дитини;

– захист прав громадян України за кордоном та дотримання прав іноземців та осіб без громадянства на території України.

Основною передумовою для звернення до Омбудсмена є порушення прав та свобод, які встановлені Конституцією України для фізичних осіб, зі сторони органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а також підприємств, установ та організацій.

Проте існують випадки, коли звернення до Омбудсмена не підлягають розгляду. До них належать звернення:

– подані пізніше, ніж через 1 рік після виявлення порушення прав (за наявності виняткових обставин, які встановлюються Омбудсменом, – не більше, ніж через 2 роки);

– які розглядаються судами (у таких випадках Уповноважений з прав людини зупиняє розгляд), або у справах, у яких між тими ж сторонами з того ж предмету вже вступило в силу рішення суду;

– порядок розгляду яких встановлений кримінальним процесуальним, цивільним процесуальним, трудовим законодавством і законодавством про захист економічної конкуренції, а також законами України «Про судоустрій і статус суддів» та «Про доступ до судових рішень», Кодексом адміністративного судочинства України;

– анонімні звернення (без зазначення місця проживання, не підписані заявником);

– якщо вирішення питань, порушених у зверненні, не відноситься до компетенції Омбудсмена або якщо входить до повноважень іншого органу або особи;

– якщо оскаржуються дії або бездіяльність приватно-правової особи, яка не виконує публічних функцій, крім випадків, коли наявне питання дискримінації;

– якщо особа не скористалась можливістю захисту своїх прав доступними та ефективними засобами захисту (наприклад, оскарження рішення до вищого органу чи до суду вищої інстанції або має можливість надати свої заперечення чи зауваження);

– якщо одне і те саме питання від одного і того ж самого громадянина вже вирішувалося по суті Уповноваженим з прав людини.

Таким чином, Уповноважений з прав людини не переглядає законність та обґрунтованість рішень судів чи процесуальних рішень прокурорів та органів досудового розслідування, а також не відмінює та не змінює їх, разом із тим перед поданням звернення необхідно вжити усі можливі заходи для захисту своїх прав.

Звернення до Омбудсмена може бути подане як у письмовій формі на особистому прийомі або направлене на поштову адресу Уповноваженого з прав людини, так і в електронній формі, яка надсилається у відсканованому вигляді на електронну адресу Омбудсмена або заповнюється на його офіційному сайті.

Щодо змісту такого звернення, то у ньому необхідно вказати таку інформацію:

– персональні дані (прізвище, ім'я, по батькові, поштову адресу заявника);

– найменування органу чи посадової особи, що порушили права;

– пояснення, у чому конкретно полягає порушення прав та коли воно відбулося;

– дані щодо заходів, які вживалися особою, для поновлення порушених прав, зокрема, чи мало місце звернення до суду (з наданням копій підтверджуючих документів);

– прохальну частину;

– дату та власноручний підпис.

Водночас, якщо звернення подається не персонально особою, права якої порушено, то до нього додаються копії документів, що посвідчують повноваження на представництво їхніх інтересів (довіреність, договір про правову допомогу, свідоцтво про народження тощо).

Якщо ж звернення буде оформлене з порушеннями або у ньому буде відсутня необхідна інформація, Уповноважений з прав людини може повернути його заявнику, що не позбавляє останнього можливості звернутися повторно.

Форми діяльності Омбудсмена за результатами розгляду звернень

Щоб належно виконувати свої функції з захисту порушених прав та свобод людини і громадянина, Омбудсмен наділений повноваженнями видавати акти реагування, до яких належать:

1) конституційне подання (надсилається Уповноваженим з прав людини до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про конституційність (неконституційність) правових актів та офіційного тлумачення Основного Закону);

2) подання (вноситься до органів державної влади, місцевого самоврядування, суб'єктів бізнесу, їхніх посадових осіб, які повинні у місячний строк усунути виявлені порушення прав).

Під час розгляду звернення Уповноважений з прав людини також роз'яснює безпосередньо заявнику заходи, які він повинен вжити для захисту чи поновлення своїх прав.

За результатами своєї діяльності Уповноважений з прав людини представляє Верховній Раді щорічну (зазначаються випадки порушень за попередній рік, вжиті заходи, висновки та рекомендації) та спеціальну (з окремих питань) доповідь.

Участь Уповноваженого з прав людини в судовому процесі

Окрім розгляду письмових звернень, Омбудсмен наділений прогресивним повноваженням на участь у судовому розгляді справи, зокрема, й у ролі позивача, апелянта чи касатора. Уповноважений з прав людини також може бути присутній на засіданнях судів усіх інстанцій.

У таких випадках Омбудсмену необхідно надати суду докази того, що особа не може самотійно звернутися до суду з позовом, відповідною апеляційною чи касаційною скаргою через вік, недієздатність чи фізичний стан.

Чинне процесуальне законодавство дозволяє Уповноваженому з прав людини представляти інтереси осіб лише в межах адміністративного та цивільного судочинства.

Отже, інститут Омбудсмена беззаперечно є потрібною ланкою в процесі захисту прав людини і громадянина від порушень з боку органів влади чи їх посадових осіб, проте потребує додаткового розмежування компетенцій, зокрема, щодо судового захисту. Необхідним також є підвищення рівня моніторингу дотримання прав самим Уповноваженим з прав людини чи його представниками та, як наслідок, початок розгляду справ за власною ініціативою, які наразі майже завжди розпочинаються за заявами самих осіб чи їхніх представників.

6.5 Судовий спосіб захисту. Судова система України

Найвідомішим і достатньо дієвим механізмом захисту порушених, оскаржуваних, невизнаних прав осіб є судовий захист. Він реалізується шляхом звернення осіб, чий права порушені, до судових органів. Судові органи – суди,

що здійснюють правосуддя у цивільних, кримінальних, адміністративних, господарських справах та справах про адміністративні правопорушення у межах відповідних судових процедур.

Суди України утворюють єдину систему. Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом (іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України).

Суд утворюється і ліквідується **законом**.

Судові рішення, що набрали законної сили, є обов'язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами, фізичними і юридичними особами та їхніми об'єднаннями на всій території України.

У Законі України «Про судоустрій та статус суддів» зазначено, що судоустрій будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності.

1. Принцип територіальності означає, що спори, що виникають на певній території (до якої належить місце реєстрації/перебування позивача, відповідача чи предмета спору) можуть бути розглянуті судами, до юрисдикції яких належать ці території, а інші суди відхилять заяву. Суди утворені так, що їхня юрисдикція охоплює певну територію держави, виходячи з потреби наближення судочинства до людини. Кожен місцевий та апеляційний суди мають свою територіальну юрисдикцію (підсудність). Організація судів за принципом територіальності спрямована на забезпечення наближеності місцевих та апеляційних судів до людей. Це є важливою гарантією для вирішення судових спорів у розумні строки в умовах ускладнення правових відносин і збільшення кількості правових конфліктів. Якби вся судова система була централізована і зосереджувалася лише в одному місці, то для такої великої держави, як Україна правосуддя стало б об'єктивно недоступним для більшості населення. Наприклад, у кожному районі міста обласного значення є місцевий суд (Індустріальний районний суд міста Харкова, Київський районний суд міста Харкова і т. ін.), у районі області (чи в декількох районах однієї області) є місцевий суд (Балаклійський районний суд Харківської області, Богодухівський районний суд Харківської області тощо).

2. Принцип спеціалізації полягає у тому, що суди спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Це означає, залежно від суті спору і порушеного права, справа буде розглядатися відповідним судом, а особа, чиє право порушено, повинна звернутися до того суду, який може розглядати ці спори (мова йде про «підсудність» справи відповідному суду). Судочинство кожного з судів цих спеціалізацій здійснюється відповідно до конкретного процесуального закону: судочинство у кримінальних справах відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, судочинство у цивільних справах – відповідно до Цивільного процесуального кодексу України, судочинство в адміністративних справах – відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України, судочинство у справах про адміністративні правопорушення – відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення, судочинство у господарських справах – відповідно до Господарсько-процесуального кодексу України. У цих процесуальних законах визначається суд, що розглядає відповідні справи, регламентується порядок звернення до цього суду (порядок складання і зміст відповідної заяви, учасники судового процесу, порядок розподілу справ у суді між суддями, порядок розгляду справи, залучення експертів, дослідження доказів, порядок прийняття рішення судом, порядок його оскарження та інші процедурні питання).

3. Принцип інстанційності проявляється у такій організації судової системи, яка забезпечує право на перегляд рішення суду нижчої інстанції судом вищої. З огляду на це суди розглядають справи в трьох інстанціях:

1. Перша інстанція, до судів якої звертаються особи, права яких порушені, і які в суді ще не розглядалися. Як суди першої інстанції діють місцеві суди:

– місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах);

– місцевими господарськими судами є окружні господарські суди;

— місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом.

2. Апеляційна інстанція, до якої звертаються особи, справа яких вже розглядалась в суді першої інстанції, проте прийняте рішення на думку заявника є незаконним / необґрунтованим і підлягає оскарженню. Як апеляційні суди діють:

– апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах, з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення;

– апеляційні господарські суди як апеляційні суди з розгляду господарських справ, які утворюються у відповідних апеляційних округах;

– апеляційні адміністративні суди як апеляційні суди з розгляду адміністративних справ, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

3. Касаційна інстанція – Верховний Суд України.

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

У складі Верховного Суду діють:

1. Велика Палата Верховного Суду.
2. Касаційний адміністративний суд.
3. Касаційний господарський суд.
4. Касаційний кримінальний суд.
5. Касаційний цивільний суд.

У системі судоустрою діють також вищі спеціалізовані суди як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ (Вищий суд з питань інтелектуальної власності; Вищий антикорупційний суд).

7 МІЖНАРОДНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

7.1 Діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН) у напрямі захисту прав людини

Найважливішим універсальним документом з прав людини є Загальна декларація прав людини, прийнята в 1948 році Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН). Вона отримала настільки широке визнання, що її спочатку необов'язковий характер змінився, і тепер на неї часто посилаються як на юридично обов'язковий документ звичайного міжнародного права. Це критерій для всіх документів з прав людини, який став відправною точкою для десятків інших міжнародних та регіональних документів, а також сотень національних конституцій та інших законодавчих актів (табл. 7.1).

Таблиця 7.1 – Основні договори ООН з захисту прав людини

Договір	Контролюючий орган	Факультативні протоколи
1	2	3
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.)	Комітет з ліквідації всіх форм расової дискримінації	
Міжнародний пакт про цивільні та політичні права (1966 р.)	Комітет з прав людини	Перший Факультативний протокол, Який встановлює механізм подання індивідуальних скарг. Другий Функціональний протокол, направлений на скасування смертного вироку.
Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.)	Комітет з економічних, соціальних та культурних прав	Факультативний протокол з визнанням компетенції Комітету отримувати звернення від окремих осіб або груп (2008 р.)

Продовження таблиці 7.1

1	2	3
Конвенція з прав дитини (1989 р.)	Комітет з прав дитини	Факультативний протокол стосовно залучення дітей до озброєних конфліктів (2002 р.). Факультативний протокол стосовно торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії (2002 р.)
Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.)	Комітет з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок	Факультативний протокол з права подання скарг окремими особами
Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих людську гідність видів поводження і покарання (1984 р.)	Комітет проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих людську гідність видів поводження і покарання	Факультативний протокол, який встановлює систему регулярних відвідувань незалежними міжнародними та національними органами – контролюється Підкомітетом проти тортур (2002 р.)
Конвенція про захист прав усіх працівників – мігрантів і членів їх сімей (1990 р.)	Комітет з захисту прав усіх працівників-мігрантів і членів їх сімей	
Конвенція про права інвалідів (2006 р.)	Комітет з прав інвалідів	Факультативний протокол зі звернень дозволяє окремим особам та групам подавати петиції до Комітету
Конвенція для захисту осіб від насильницьких зникнень (2006 р.)	Комітет з захисту осіб від насильницьких зникнень	

Щодо безпосереднього змісту Загальної декларації прав людини, то вона складається з преамбули та 30 статей, у яких викладено права людини та основні свободи, на які всі чоловіки і жінки всього світу мають право без будь-якої дискримінації. Вона гарантує як цивільні та політичні, так і соціальні, економічні та культурні права:

- право на рівність;
- свобода від дискримінації;
- право на життя, свободу, особисту безпеку;
- свобода від рабства;
- свобода від катувань та від поводження, яке принижує людську гідність;

- право на визнання правосуб'єктності особистості перед законом;
- право на рівність перед законом;
- право на засоби судового захисту з боку компетентного трибуналу;
- свобода від довільного арешту і вигнання;
- право на справедливі громадські слухання;
- право людини вважатися невинною, поки її вина не доведена;
- свобода від втручання в особисте життя, сім'ю, домашні справи та листування;
- право на свободу пересування в межах країни та поза нею;
- право на отримання притулку в інших країнах для захисту від переслідування;
- право на громадянство і свобода змінювати його;
- право на шлюб і сім'ю;
- право на володіння майном;
- свобода переконань та релігії;
- свобода думки та інформації;
- право на мирні збори та об'єднання;
- право на участь в урядових та у вільних виборах;
- право на соціальне забезпечення;
- право обирати бажану роботу та вступати до профспілок;
- право на відпочинок;
- право на відповідний рівень життя;
- право на освіту;
- право на участь у культурному житті спільноти;
- право на громадський порядок, чітко сформульоване Загальною декларацією прав людини.

Декларація також містить чітке посилання на обов'язки суспільства та громадянства, важливі для вільного та повного розвитку та поваги прав і свобод інших людей. Таким чином, права в декларації не можуть бути використані для порушення прав людини окремими особами або державами.

7.2 Захист певних груп на рівні ООН

Поряд із визнанням основних прав особистості, у деяких документах з прав людини визнаються також права певних груп людей. Такі особливі заходи захисту прийняті через те, що в минулому спостерігалися випадки дискримінації цих груп унаслідок їхнього незахищеного й уразливого становища в суспільстві. Особливий захист не забезпечує нових прав людини як таких, а швидше, прагне гарантувати те, що права людини з Загальної декларації прав людини є доступними для всіх. Таким чином, неправильно

робити вигляд, що люди з меншин мають більше прав, ніж люди з більшості; якщо існують особливі права меншин, їхнє завдання – просто гарантувати рівність можливостей в доступі до цивільних, політичних, соціальних, економічних та культурних прав.

Зазначимо приклади груп, які користуються особливим захистом.

Меншини

Держави охороняють існування національної, етнічної, культурної, релігійної і мовної самобутності меншин у межах їхніх відповідних територій і заохочують створення умов для розвитку цієї самобутності. Меншини не були остаточно визначені в міжнародних документах з прав людини, але вони, зазвичай описуються в таких документах, як права з національними або етнічними, релігійними та мовними характеристиками, які відрізняються від більшості населення, і які вони бажають зберегти. Меншини захищені:

– на рівні ООН – Статтею 27 Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, а також Декларацією про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, прийнятою у 1992 році;

– на європейському рівні – обов'язковим документом: Рамковою конвенцією про захист національних меншин, яка створила контрольний орган, що складається з незалежних експертів – Консультативного комітету з рамкової конвенції. Інші сектори Ради Європи містять види діяльності, які відносяться до захисту меншин: Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН), а також Комісар з прав людини, серед інших, здійснюють діяльність в цьому напрямі;

– наявністю в межах Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) спеціальної посади Верховного комісара у справах національних меншин та відповідними документами ОБСЄ.

Діти

Дитиною вважається кожна людина до досягнення нею вісімнадцятирічного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї особи, вона не досягне повноліття раніше.

На рівні ООН основний захист дітям забезпечує Конвенція про права дитини 1989 року, документ, який зібрав найбільше ратифікацій у світі (не ратифікували його лише Сполучені Штати і Сомалі). Чотири основні принципи Конвенції є такими: недискримінація; прихильність до дотримання найкращих інтересів дитини, право на життя, виживання і розвиток; і повага поглядів дитини.

В Африці основні права дітей з урахуванням винятковості ситуації на континенті визначає Африканська хартія з прав і благополуччя дитини. Цей

документ набув чинності у 1999 році. Пакт про права дитини в ісламі був прийнятий Організацією ісламської конференції у 2004 році. Комісія АСЕАН (Асоціації країн Південно-Східної Азії) з просування та захисту прав жінок та дітей була введена в дію у квітні 2010 року.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства набула сили 1 липня 2010 року. Ця Конвенція є першим документом, призначеним для визначення різних форм сексуального насильства над дітьми як кримінальних злочинів, у тому числі таких злочинів, скоєних у домашньому колі або у сім'ї.

Біженці

Права біженців особливо гарантовані Конвенцією про статус біженців 1951 року та Верховним комісаром ООН у справах біженців. Єдина регіональна система, яка має спеціальний документ щодо захисту біженців, існує в Африці, де у 1969 році була прийнята Конвенція про деякі аспекти проблеми біженців. В Європі певний додатковий захист біженців передбачений Європейською конвенцією про права людини.

Жінки

Намагаючись забезпечити рівність жінок і чоловіків в усьому світі, у 1979 році ООН прийняла Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок як спеціальний документ, що захищає права жінок.

У 2009 році у Раді Європи відбулося прийняття Декларації: Впровадження рівності статей у реальність. Прийняття цієї Декларації відзначається через 20 років після прийняття іншої Декларації про рівність жінок і чоловіків. Мета Декларації 2009 року – це подолання розриву між рівністю статей у дійсності, а також у букві закону. Вона закликає держави-учасниці усунути структурні причини порушення рівноваги сил між жінками і чоловіками, забезпечити економічну незалежність і права та можливості жінок, усунути сформовані стереотипи, викоринити порушення гідності та забезпечити здійснення прав людини для жінок шляхом прийняття ефективних заходів з метою запобігти і боротися з гендерним насильством, а також забезпечити інтеграцію точки зору гендерної рівності в управлінні.

Інші групи

Таким групам, як робітники й ув'язнені, особливий захист надається тому, що вони знаходяться в уразливому становищі, яким легко зловжити. Це встановлено Конвенцією ООН про права людей з фізичними вадами.

Інші, наприклад, корінні народи, також отримали спеціальний захист на міжнародному рівні через Декларацію ООН про права корінного населення 2007 року, хоча поки що цей документ не є обов'язковим.

7.3 Організація та функціонування Європейського суду з прав людини

Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) – одна з інституцій Ради Європи, створена 21 січня 1959 року для контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, закріплених в Європейській конвенції з прав людини, ратифікованої 1953 року. Розташований у Страсбурзі (Франція).

На конференції Віденського саміту глав держав і урядів держав-членів Ради Європи у жовтні 1993 року було ухвалено рішення про створення нового Європейського суду з прав людини, який замінить колишню двоступеневу систему захисту прав та свобод. Реформований Суд як орган Ради Європи почав свою роботу 1 листопада 1998 року.

Склад Суду

У статті 20 Конвенції визначається кількість суддів Суду, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін Конвенції.

Судді повинні мати високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу судову посаду, чи бути юристами з визнаним авторитетом. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися ніякою діяльністю, що є «несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або вимогами виконання посадових обов'язків на постійній основі».

Парламентська асамблея Ради Європи обирає суддів до Європейського суду строком на дев'ять років. Судді не можуть бути переобрані. Суддя може бути звільнений з посади, якщо рішення про його невідповідність встановленим вимогам буде ухвалене іншими суддями більшістю у дві третини голосів (стаття 24).

Структура і юрисдикція Суду

Стаття 27 Конвенції передбачає створення в межах Суду трьох різних типів органів: комісій, палат і Великої палати.

Комісія, до складу якої входить три судді, може визнати неприйнятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, якщо така ухвала може бути винесена без додаткового вивчення. Кожна така ухвала є остаточною і особа, що звернулася із заявою, не може вимагати її перегляду.

В палатах, на другому рівні організаційної структури Суду, здійснюється більша частина його роботи. До складу палат входять сім суддів, включаючи й члена палати за посадою – суддю, якого було обрано від зацікавленої держави-учасниці, або особу, яка призначається для участі в засіданнях в разі відсутності такого судді.

Окрім створення комісій, палата приймає ухвали щодо прийнятності та суті міждержавних і індивідуальних заяв, які не були визнані неприйнятними у

комісіях. Як правило, палата приймає рішення щодо прийнятності окремо від рішення по суті.

Велика палата – третій рівень, на якому здійснюється робота Суду. До складу Великої палати входять сімнадцять суддів. Окрім члена Великої палати за посадою, до складу Великої палати входять Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, які визначаються відповідно до регламенту Суду.

Велика палата вповноважена розглядати лише ті справи, які були передані до неї і лише в трьох випадках, відповідно до статті 30, палата може відмовитись від своєї юрисдикції на користь Великої палати за таких обставин: якщо справа, яку розглядає палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї, якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до результату, несумісного з рішенням, постановленим Судом раніше, якщо жодна з сторін у справі не заперечує проти цього.

7.4 Підстави та правовий механізм звернення до Європейського суду з прав людини

Підстави звернення до Європейського суду з прав людини:

1. Особа може звернутися до Суду, якщо вважає, що вона особисто є жертвою порушення однією з держав – сторін Конвенції Ваших прав чи основоположних свобод, які захищаються Конвенцією та протоколами до неї.

2. Суд може розглядати лише ті заяви, в яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав – одного або кількох. Європейський суд є наднаціональною міжнародною судовою установою, яка розглядає скарги осіб щодо порушення їхніх прав державами – сторонами Конвенції.

Відповідно до статті 32 Конвенції, юрисдикція Європейського суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї та які передаються на його розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47 Конвенції. Суд не виконує функції національного суду та не має повноважень скасовувати або змінювати рішення національних судів. Суд також не може безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення.

3. Особа може звернутися до Суду лише зі скаргами, предмет яких перебуває у сфері відповідальності суб'єкта владних повноважень (наприклад: парламенту, суду, прокуратури тощо) однієї з цих держав. Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних інституцій.

4. Згідно з п. 1 статті 35 Конвенції, Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані усі внутрішні засоби юридичного захисту, і

лише протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення. Суд не розглядає заяву, яка не відповідає цим умовам прийнятності.

5. Перед зверненням до Суду особа має використати усі засоби судового захисту в державі, проти якої спрямована заява, які могли б призвести до усунення порушення, що є предметом оскарження.

6. Якщо заява стосується рішення національного суду, наприклад, вироку, то після того, як особа використала звичайну процедуру судового оскарження, немає потреби знову вдаватися до спроб перегляду цього рішення. Також не обов'язково використовувати позасудові засоби юридичного захисту або звертатися зі скаргами або заявами, наприклад, до парламенту, глави держави або уряду, міністра чи уповноваженого з прав людини, оскільки ці засоби захисту не вважаються такими, що необхідно використати перед зверненням до Суду.

7. Заяву до Суду можна подати протягом шести місяців після ухвалення остаточного рішення судом або органом влади, до компетенції яких належить визначення питання, що є предметом звернення до Суду. Шестимісячний строк відраховується з моменту ознайомлення з остаточним судовим рішенням.

8. Перебіг шестимісячного строку припиняється в момент отримання Судом від особи першого листа, в якому чітко викладено – хоча б у стислій формі – предмет заяви, яка подається, або заповненого формуляру заяви. Звичайного запиту з проханням надати інформацію недостатньо, щоб зупинити перебіг шестимісячного строку.

Механізм подання заяви до Суду

Офіційними мовами Суду є англійська та французька, але за бажанням особи можна звертатися до Секретаріату Суду офіційною мовою однієї з держав, що ратифікували Конвенцію. На початковій стадії провадження Суд може також листуватися з особою цією мовою. Проте, якщо Суд не визнає заяву непринятною на основі надісланих документів, а вирішить запропонувати Уряду висловити свою позицію щодо скарг заявника, Суд вестиме листування англійською чи французькою мовою, а заявник, за загальним правилом, повинен будете надсилати подальші зауваження англійською чи французькою мовою.

Суд приймає лише ті заяви, які надіслані поштою (а не по телефону). Якщо заява відсилається електронною поштою або факсом, обов'язково потрібно продублювати її звичайною поштою. Також немає необхідності бути особисто присутнім у Суді для усного викладення обставин справи.

Зміст заяви

Згідно з положеннями правила 47 Регламенту Суду, в заяві необхідно:

- 1) навести стислий виклад фактів, щодо яких особа скаржиться та суть її скаргу;
- 2) зазначити права, гарантовані Конвенцією або протоколами до неї, які, на думку особи, були порушені;
- 3) назвати національні засоби юридичного захисту, якими особа скористалася;
- 4) навести перелік рішень судів (або інших державних органів) у справі, із зазначенням дати кожного рішення та органу, який його виніс, а також коротку інформацію про зміст цього рішення. До листа необхідно додати копії самих рішень (Суд не повертає надіслані йому документи, тому необхідно надсилати виключно копії, а не оригінали).

Правило 45 Регламенту Суду вимагає, щоб заява була підписана заявником або представником.

Наявність представника чи адвоката

На початковій стадії подання заяви не обов'язково мати представника, а якщо особа його має, він не обов'язково повинен бути адвокатом. Однак, якщо Суд вирішить запропонувати Уряду висловити свою позицію у справі, потрібно, за загальним правилом, мати представника (крім особливих випадків), який є практикуючим юристом в одній із держав, що ратифікували Конвенцію. Представник повинен володіти однією з офіційних мов Суду (англійською або французькою).

Плата за звернення до Суду

Суд не надає допомогу з оплати послуг адвоката для підготовки заяви до Суду. В подальшому, а саме після рішення Суду про направлення заяви Урядові для надання зауважень, у разі браку коштів для оплати послуг адвоката, особа може претендувати на отримання безкоштовної юридичної допомоги, якщо надання такої допомоги Суд визнає за необхідне для належного розгляду справи. Процедура розгляду справ Судом є письмовою, що не потребує особистої присутності особи у Суді

Найважливіші справи Європейського Суду з прав людини:

1. Сорінг проти Сполученого Королівства (червень 1989 р.). У цій справі брала участь людина, яку мали видати Сполученим Штатам за звинуваченням у вбивстві, тобто в злочині, який там карався смертю. Суд визнав, що екстрадиція цієї людини до США суперечила б статті 3 Європейської конвенції про права людини, яка забороняє катування, негуманне чи інше принижуюче гідність

поводження або покарання. Одним із наслідків цього рішення було поширення захисту громадян із держав-членів Ради Європи за межі Європи. Одним із наслідків цього рішення було те, що захист окремих осіб у державі-учасниці Ради Європи вийшов за кордони Європи. Цей підхід, який повторився і в інших справах, зокрема у справі Джабарі проти Туреччини (липень 2000 р.), також захистив осіб, які шукають притулку, від висилання назад у країну, де їхнє життя виявилося б в небезпеці.

2. Коккінакіс проти Греції (квітень 1993 р.). Це була цікава справа, яка стосувалася конфлікту між правами різних людей. В її основі лежала проблема прозелітизму (звернення інших до своєї віри) і питання, чи не порушує викладання релігії (гарантоване Статтею 9 Конвенції) право іншої людини на свободу віросповідання. Суд визнав за необхідне провести чітку відмінність між навчанням, проповіданням або обговоренням релігії і аморальними й обманними діями, спрямованими на те, щоб переконати людину змінити релігію (включаючи обіцянки матеріальних і соціальних благ, застосування насильства та ідеологічної обробки).

3. ДХ проти Чеської Республіки (листопад 2007 р.). Це був випадок стосовно 18 циганських дітей у світлі того, що учні-цигани були розділені на спеціальні школи для дітей, які мають труднощі в навчанні, незалежно від їхніх здібностей. Це означає, що вони також мають мало шансів отримати подальшу вищу освіту або можливість працевлаштування. У своєму рішенні Суд вперше встановив порушення Статті 14 (заборона дискримінації) у зв'язку зі «зразком» расової дискримінації в тій чи іншій сфері суспільного життя; у цьому випадку це – державні школи. Суд постановив, що цей системний характер расової сегрегації в школах порушує принцип захисту проти дискримінації, визначений в ЄКПЛ (Стаття 14). Він також зазначив, що загальна політика чи захід, витримані в нейтральних умовах, можуть ще більше дискримінувати конкретні групи в результаті направленої на них непрямой дискримінації. Справа була першою у протистоянні системній расовій сегрегації в освіті.

7.5 Комісар з прав людини Ради Європи

Пост Комісара Ради Європи з прав людини було створено у 1997 році. Цей незалежний орган має на меті як затвердження концепції прав людини, так і забезпечення дотримання та ефективної реалізації прав людини в країнах-членах Ради Європи. Комісар обирається Парламентською Асамблеєю строком на шість років, без права переобрання.

Комісар з прав людини – це несудовий інститут, чия діяльність має доповнювати роботу інших інститутів Ради Європи, які займаються затвердженням прав людини. Комісар повинен здійснювати свої функції з

повною незалежністю і неупередженістю, одночасно поважаючи правомочність різних наглядових органів, створених відповідно до Європейської конвенції про права людини або згідно з іншими угодами Ради Європи з прав людини.

Основні завдання Комісара з прав людини:

- сприяти ефективному дотриманню прав людини і допомагати державам-учасникам впроваджувати стандарти прав людини Ради Європи;
- сприяти навчанню правам людини у державах-учасниках Раді Європи;
- виявляти можливі недоліки в законодавстві та правозастосовній практиці держав-учасниць;
- сприяти діяльності національних установ Омбудсмена та інших установ із захисту прав людини;
- надавати консультації та інформацію стосовно захисту прав людини в регіоні.

Комісар може, згідно зі своєю посадою, займатися будь-якою проблемою в межах своєї компетенції. І хоча Комісар не може займатися індивідуальними скаргами, він може, у контексті своїх функцій з просування прав людини, вживати заходів на підставі будь-якої інформації, яка має відношення до справи щодо загальних аспектів захисту прав людини, як вони проголошені в документах Ради Європи.

Така інформація з проханням прийняти за нею відповідні заходи може надходити до Комісара від урядів, національних парламентів, національних уповноважених з прав людини або аналогічних установ, а також від окремих осіб і організацій. Тематична робота Уповноваженого включає випуск доповідей, рекомендацій, думок і точки зору на права осіб, які шукають притулку, іммігрантів і циган.

Комісара Ради Європи з прав людини не варто плутати з комісаром Організації Об'єднаних Націй з прав людини.

Комісар ООН з прав людини

Багато неурядових організацій лобіювали створення посади Верховного комісара ООН з прав людини, і рішення з її створення було погоджено на Всесвітній конференції ООН з прав людини у Відні у 1993 році, де Генеральній Асамблеї рекомендувалося розглянути питання про створення такої посади Верховного комісара для захисту і просування права людини у першочерговому порядку. Це було зроблено в тому ж році.

Верховний комісар Організації Об'єднаних Націй з прав людини призначається Генеральним секретарем ООН і затверджується Генеральною Асамблеєю як «особу, яка володіє високими моральними якостями», має досвід у сфері прав людини як офіційна посадова особа ООН та несе основну

відповідальність за діяльність ООН у сфері прав людини. Його роль охоплює заохочення, ефективний захист та здійснення всіх прав, звернення та діалогу з урядами щодо забезпечення прав людини і підвищення міжнародного співробітництва і координації ООН для захисту та просування всіх прав людини. Як основна посадова особа ООН з прав людини Верховний комісар здійснює діяльність, яка охоплює напрям Управління Верховного комісара з прав людини (далі – УВКПЛ) та його регіональних та національних офісів. УВКПЛ підтримує роботу багатьох видів діяльності ООН у сфері прав людини і працює задля захисту та просування прав людини та виконання загальних норм права людини, зокрема Всесвітньої програми освіти у сфері прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон УРСР від 07.12.1984 № 8073-X // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР). – 1984. – додаток до № 51. – Ст. 1122.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР) . – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
3. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / О. В. Дзера (керівник авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – Київ : Юрінком Інтер, 2002. – 706 с.
4. Курс советского гражданского права. Субъекты гражданского права : учеб. пособие / С. Н. Братусь. – Москва : Гос. Юриздат, 1950. – 600 с.
5. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар – 3-тє вид., перероб. та допов. – Харків : Одиссей, 2007. – С. 43.
6. Цивільне право України : підручник : у 2-х т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Харків : Право. – 2010. – 672 с.
7. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон від 06.07.2005 № 2747-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР) . – 2005. – № 35–36, № 37. – Ст. 446.
8. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст.13.
9. Кодекс законів про працю України : Закон від 10.12.1971 № 322-VIII // ВВР. – 1971. – додаток до № 50. – Ст. 375.
10. Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР) . – 1996. – № 47. – Ст. 256.
11. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР) . – 1998. – № 20. – ст. 99.
12. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР) . – 1999. – № 20-21. – Ст. 190.
13. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР) . – 2016. – № 31. – Ст. 545.
14. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР) . – 1997. – № 2. – Ст. 170.

15. Про прокуратуру : Закон України; Перелік від 14.10.2014 № 1697-VII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2015. – № 2-3. – Ст.12.
16. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2013. – № 27. – Ст. 282.
17. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. ; Нац. акад. прав. наук України. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Харків : Право, 2011. – 1128 с.

Навчальне видання

КИЛИМНИК Інна Ігорівна,
ДОМБРОВСЬКА Алла Володимирівна,
БРОВДІЙ Алла Михайлівна,
ВРУБЛЕВСЬКА-МІСЮНА Катерина Миколаївна,
БОЧКОВА Інга Ігорівна

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Відповідальний за випуск *І. І. Килимник*

Редактор *О. В. Михаленко*

Комп'ютерне верстання *І. І. Бочкова*

Підп. до друку 12.10.2021. Формат 60×84/16.
Електронне видання. Ум. друк. арк. 7,8.

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.